دور مجلة "أربيل" في كتابة تاريخ مدينة أربيل(1998-2006)
دراسة تاريخية تحليلية

م.م. بفرين محمد إسماعيل
قسم التاريخ
كلية الآداب
جامعة صلاح الدين – أربيل
كوردستان، العراق
bafreen.ismail@su.edu.krd

الكلمات المفتاحية: مجلة "أربيل"، تاريخ أربيل، الاقتصاد الزراعي، الحركات السياسية، البنية الاجتماعية والثقافية.

كيفية اقتباس البحث
إسماعيل , بفرين محمد , دور مجلة "أربيل" في كتابة تاريخ مدينة أربيل (١٩٩٨-٢٠٠٦) دراسة تاريخية تحليلية, مجلة مركز بابل للدراسات الانسانية، تشرين الأول٢٠٢٦, المجلد:١٦ ,العدد:١٠ .

هذا البحث من نوع الوصول المفتوح مرخص بموجب رخصة المشاع الإبداعي لحقوق التأليف والنشر (Creative Commons Attribution) تتيح فقط للآخرين تحميل البحث ومشاركته مع الآخرين بشرط نَسب العمل الأصلي للمؤلف، ودون القيام بأي تعديل أو استخدامه لأغراض تجارية.

مسجلة في Registered
ROAD

مفهرسة في Indexed
IASJ

دور مجلة "أربيل" في كتابة تاريخ مدينة أربيل (١٩٩٨-٢٠٠٦) دراسة تاريخية تحليلية

The Role of *Erbil* Magazine in Writing the History of Erbil City (1998-2006) A Historical-Analytical Study

Asst. Lect. Bafreen Muhammad Ismail
Department of History
College of Arts
Salahaddin University - Erbil
Kurdistan, Iraq
bafreen.ismail@su.edu.krd

Keywords : Erbil Magazine, History of Erbil, Agricultural Economy, Political Movements, Social and Cultural Structure.

How To Cite This Article
Ismail , Bafreen Muhammad , The Role of Erbil Magazine in Writing the History of Erbil City (1998-2006) A Historical-Analytical Study ,Journal Of Babylon Center For Humanities Studies, October 2026,Volume:16, Issue 10.

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

ملخص

يُعد هذا البحث دراسة تحليلية شاملة لتاريخ مدينة أربيل وضواحيها، حيث اعتُمدت النصوص الأرشيفية لمجلة "أربيل" كمصدر أساسي وقوي. تنقسم الدراسة إلى ثلاثة محاور رئيسية، يسلط المحور الأول الضوء على مكانة المجلة وهويتها كمشروع توثيقي. ويقدم المحور الثاني تحليلاً للبنية الاجتماعية، والعادات والتقاليد، والتنوع الثقافي لسكان مركز المدينة والقرى. أما في المحور الثالث، فتُحلل الحركات والمحطات السياسية، إلى جانب تحليل شامل للركائز الاقتصادية للمنطقة، والتي استندت بشكل كبير على القطاع الزراعي في السهول الخصبة لمحافظة أربيل، فضلاً عن تطور الحرف اليدوية. وتُظهر النتائج أن مجتمع أربيل، من خلال التفاعل المستمر بين الحياة الحضرية والريفية، قد أسس نظاماً اقتصادياً (مكتفياً ذاتياً ومتكاملاً عضوياً)، والذي عمل، بالتوازي مع وعيه السياسي، كخط دفاع وضمن صموده وبقاءه في وجه الأزمات.

تكمن الأهمية العلمية لهذا البحث في أنه لا ينظر إلى نصوص مجلة أربيل كأداة صحفية فحسب، بل كمصدر أرشيفي ووثائقي يُثبت التاريخ متعدد الأبعاد لمحافظة أربيل. وتكمن أهمية هذه الدراسة في جمع وتحليل التفاعل بين التغيرات السياسية والبنية الاقتصادية والأبعاد الاجتماعية

والثقافية في سياق أكاديمي واحد. وهذا يسد ثغرة علمية بتوثيق المراحل التاريخية الحاسمة التي ساهمت في الحفاظ على بقاء وتطور مجتمع أربيل في مواجهة الأزمات. وبالتالي، تُشكل هذه الورقة أساسًا تاريخيًا لفهم أوسع لكيفية تشكّل الهوية المعاصرة للمدينة ومكوناتها.

Abstract

This research is a comprehensive analytical study of the history of Erbil city and its environs, utilizing the archival texts of Erbil Magazine as a primary and national source. The study is divided into three main sections. The first section highlights the position and identity of the magazine as a documentary project. The second section analyzes the social structure, customs, and cultural diversity of the inhabitants of both the urban center and the surrounding villages. In the third section, political movements and milestones are examined, alongside an in-depth analysis of the region's economic pillars, which heavily relied on the agricultural sector in the fertile plains of Erbil Governorate, as well as the development of handicrafts. The findings demonstrate that Erbil's society, through the continuous interaction between urban and rural lifestyles, established a self-sufficient and organically integrated economic system. This system, coupled with the region's political awareness, served as a line of defense and ensured its resilience and survival during crises.

The scientific significance of this research is that it does not only regard the texts of Erbil Magazine as a journalistic tool, but also as an archival and documentary source to prove the multidimensional history of Erbil province. The importance of this study lies in bringing together and analyzing the interaction between political changes, economic structure and social and cultural dimensions in a single academic context. This fills a scientific gap by documenting the decisive stages of history that have played a role in maintaining the survival and development of Erbil society in the face of crises. Consequently, this paper serves as a historical foundation for a broader understanding of how the contemporary identity of the city and its components are shaped.

ڕۆڵی گۆڤاری «هەولێر» لە نووسینەوەی مێژووی شاری هەولێر (١٩٩٨-٢٠٠٦)
توێژینەوەیەکی مێژوویی – شیکارییە

م.ی. بەفرین محەمەد ئیسماعیل
بەشی مێژوو
کۆلێژی ئاداب
زانکۆی سەلاحەدین – هەولێر
کوردستان، عێراق
bafreen.ismail@su.edu.krd

پوختەی توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە لێکۆڵینەوەیەکی شیکاریی گشتگیرە بۆ مێژووی شاری هەولێر و دەوروبەری، کە تێیدا دەقە ئەرشیفییەکانی گۆڤاری «هەولێر» وەک سەرچاوەیەکی بنەڕەتی و نەتەوەیی بەکارهاتوون. توێژینەوەکە بەسەر سێ تەوەردا دابەش بووە، تەوەری یەکەم تیشک دەخاتە سەر پێگە و ناسنامەی گۆڤارەکە وەک پرۆژەیەکی دۆکیومێنتاری. تەوەری دووەم شیکردنەوە بۆ پێکهاتەی کۆمەڵایەتی، دابونەریت و هەمەچەشنیی فەرهەنگیی دانیشتووانی ناوەندی شار و گوندەکان دەکات. لە تەوەری سێیەمیشدا، شرۆڤەی بزووتنەوە و وێستگە سیاسییەکان دەکرێت، شانبەشانی شیکارییەکی هەمەلایەنە بۆ پایەکانی ئابووریی ناوچەکە، کە پشت ئەستوور بووە بە کەرتی کشتوکاڵ لە دەشتە بەپیتەکانی پارێزگای هەولێردا ، هاوشانی گەشەی پیشە دەستییەکان. دەرەنجامەکان دەریدەخەن کە کۆمەڵگەی هەولێر لە ڕێگەی کارلێکی نێوان ژیانی شار و گوندەوە، سیستەمێکی ئابووریی (خۆبژێو و تەواوکاریی ئۆرگانی) بونیاد ناوە، کە هاوشان لەگەڵ هۆشیارییە سیاسییەکەی، وەک هێڵی بەرگری کاری کردووە و زامنی مانەوەی بووە لە قەیرانەکاندا.

کلیلە وشەکان: گۆڤاری «هەولێر»، مێژووی هەولێر، ئابووری کشتوکاڵی، بزووتنەوە سیاسییەکان، پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی.

پێشەکی

گرنگی و بایەخی توێژینەوە:

بایەخی زانستیی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەوەدایە کە دەقەکانی (گۆڤاری هەولێر) تەنیا وەک کەرەستەیەکی ڕۆژنامەوانی سەیر ناکات، بەڵکوو وەک سەرچاوەیەکی ئەرشیفی و دۆکیومێنتاری بۆ ساغکردنەوەی مێژووی فرەڕەهەندی پارێزگای هەولێر بەکاریدەهێنێت. گرنگیی ئەم توێژینەوەیە لە کۆکردنەوە و شیکردنەوەی کارلێکی نێوان گۆڕانکارییە سیاسییەکان، بونیادی ئابووری و ڕەهەندە کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکاندایە لە یەک چوارچێوەی ئەکادیمیدا. ئەمەش کەلێنێکی زانستی پڕدەکاتەوە لە ڕێگەی بەدۆکیومێنتکردنی ئەو وێستگە یەکلاکەرەوانەی مێژوو کە ڕۆڵیان هەبووە لە پاراستنی مانەوە و گەشەسەندنی کۆمەڵگەی هەولێر لە بەرانبەر قەیرانەکاندا. لە دەرەنجامدا، ئەم توێژینەوەیە وەک بنەمایەکی مێژوویی خزمەت دەکات بۆ تێگەیشتنێکی فراوانتر لە چۆنیەتی داڕشتنی ناسنامەی هاوچەرخی شارەکە و پێکهاتەکانی.

سنووری توێژینەوە:

سنووری ئەم توێژینەوەیە لە یەک چوارچێوەی یەکگرتوودا و لە سێ ڕەهەندەوە دیاری کراوە، بەم شێوەیەی خوارەوە:

سنووری بابەتی: لێکۆڵینەوەکە خۆی لە ساغکردنەوە و خستنەڕووی مێژووی شاری هەولێر دەبینێتەوە لە ڕووەکانی (سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی)یەوە، بە پشت بەستن بەو بابەت و دۆکیومێنتانەی لە ئەرشیفی (گۆڤاری هەولێر)دا تۆمار کراون.

سنووری شوێنی: پانتایی جوگرافیی ئەم توێژینەوەیە سنووری کارگێڕی پارێزگای هەولێر دەگرێتەوە، بە دیاریکراوی جەختکردنەوە لەسەر سەنتەری شاری هەولێر، لەگەڵ بەشێک لە پێدەشتە کشتوکاڵییەکان و ناوچە شاخاوییەکانی سەر بە پارێزگاکە، کە ڕووداوە سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانیان لە ناو دەقەکانی گۆڤارەکەدا ڕەنگیان داوەتەوە.

سنووری کاتی: سنووری زەمەنیی ئەم توێژینەوەیە دوو ئاست لەخۆ دەگرێت و بەیەکەوەیان گرێ دەدات، ئاستی یەکەم مێژووی دەرچوون و تەمەنی خودی گۆڤارەکەیە وەک سەرچاوەی بنەڕەتیی

توێژینەوەکە، کە دەکەوێتە نێوان ساڵانی (١٩٩٨ - ٢٠٠٦)، تەوەری یەکەمی توێژینەوەکە بۆ ناساندن و مێژووی گۆڤارەکە تا داخستنی لە سەرەتای سەدەی بیست و یەکدا تەرخان کراوە. ئاستی دووەم قۆناغی ئەو ڕووداوە مێژووییانە دەگرێتەوە کە لە ناوەڕۆکی گۆڤارەکەدا تۆمار کراون و لە تەوەرەکانی دیکەدا شیکارییان بۆ دەکرێت، کە بە پلەی سەرەکی گوزارشتن لە مێژوو و پێشهاتەکانی سەدەی بیستەم لە شارەکە و ناوچەکانی دەوروبەری.

میتۆدی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە پەیڕەوی لە میتۆدی مێژوویی (بە هەردوو ڕەهەندی وەسفی و شیکاری) کردووە. لەم چوارچێوەیەدا، سەرەتا زانیاری و دەقە بڵاوکراوەکانی ناو گۆڤارەکە کۆکراونەتەوە و پۆلێن کراون، پاشان لە ڕێگەی هەڵێنجان و بەراوردکارییەکی هەمەلایەنەوە، ڕووداوە مێژووییەکان شیکراونەتەوە بە مەبەستی دەرخستنی پەیوەندییە هۆکارەکییەکانی نێوانیان و گەیشتن بە دەرەنجامێکی زانستیی ورد.

ئامانجی توێژینەوە:

ئامانجی سەرەکیی ئەم توێژینەوەیە خستنەڕووی شیکردنەوەیەکی مێژوویی و گشتگیرە بۆ شاری هەولێر و گوندەکانی دەوروبەری، دوور لە گێڕانەوەی سادە. بۆ گەیشتن بەم مەبەستە، توێژینەوەکە کار لەسەر سێ ئامانجی لاوەکی دەکات:

یەکەم: شیکردنەوەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگیی شارەکە و دەرخستنی ئەو ڕەسەنایەتییەی گوزارشت لە ناسنامەی دانیشتووانەکەی دەکات.

دووەم: هەڵسەنگاندنی ڕۆڵی ناوەندێتی و ستراتیژیی هەولێر لە گۆڕانکارییە سیاسییەکانی عێراق و کوردستان و کاریگەریی لەسەر گەشەی هۆشیاریی نەتەوەیی.

سێیەم: شرۆڤەکردنی بونیادی ئابووریی شارەکە لە ڕێگەی سەلماندنی ئەو پەیوەندییە ئۆرگانییەی لە نێوان جووڵەی بازاڕی سەنتەری شار و سەرچاوە کشتوکاڵییەکانی گوندەکاندا هەبووە، کە پێکەوە ژێرخانێکی تۆکمەیان بۆ ناوچەکە دروست کردووە.

پلانی توێژینەوە:

بە مەبەستی شیکردنەوەیەکی گشتگیر بۆ لایەنەکانی بابەتەکە و ڕێکخستنێکی زانستییانە، ئەم توێژینەوەیە دابەشکراوە بەسەر سێ تەوەری سەرەکیدا کە بەم شێوەیەی خوارەوە تەواوکەری یەکترن:

تەوەرەی یەکەم (ناسنامەی گۆڤاری هەولێر و تایبەتمەندییەکانی): تەرخان کراوە بۆ شیکردنەوەی مێژووی دەرچوون، ئامانجەکان و پاشخانی گۆڤارەکە، لەگەڵ هەڵسەنگاندنی ڕۆڵی وەک مینبەرێکی ڕۆشنبیری و ئەرشیفێکی گرنگ لە کۆکردنەوە و پاراستنی مێژووی شارەکەدا.

تەوەرەی دووەم (ڕەهەندە کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکانی شاری هەولێر لە گۆڤاری هەولێردا): تایبەت کراوە بە لێکۆڵینەوە لە پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان و ژیانی ڕۆژانەی گوندنشینان و شارنشینان. تیشک دەخاتە سەر وردەکارییەکانی دابونەریت، کلتوور، پەیوەندییە خێزانییەکان و ئەو میراتە فەرهەنگییەی ناسنامەی خەڵکی ناوچەکەی پێکهێناوە.

تەوەرەی سێیەم (ڕەهەندە سیاسی و ئابوورییەکانی شاری هەولێر لە گۆڤاری هەولێردا): ئامانج لێی شیکردنەوەی ڕۆڵی هەولێر و گوندەکانییەتی لە بزووتنەوە سیاسییەکاندا، شانبەشانی شرۆڤەکردنی بونیادی ئابووری، سیستەمی کشتوکاڵی و ئەو کارلێکە ئابوورییەی لە نێوان بازاڕی شار و کێڵگەکانی دەوروبەریدا هەبووە.

سەرچاوەکانی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە بە پلەی یەکەم پشتی بە ژمارەکانی (گۆڤاری هەولێر) بەستووە وەک سەرچاوەیەکی بنەڕەتی و دۆکیومێنتاری، کە تێیدا پرۆسەی شیکاریی ورد و بەراوردکاریی زانستی تەنیا لە

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 10
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

نێوان دەق و بابەتەکانی ناو خودی گۆڤارەکەدا ئەنجام دراوە. لەپاڵ ئەوەشدا، بە مەبەستی ساغکردنەوەی ڕووداوەکان و دەوڵەمەندکردنی پاشخانی بابەتەکە، سوود لە چەندین سەرچاوەی دیکەی مێژوویی وەرگیراوە ، وەک پەرتووک، ئینسکلۆپیدیاکان، بیرەوەرییەکان و گەشتنامەکان.

تەوەرەی یەکەم : ناسنامەی گۆڤاری هەولێر و تایبەتمەندییەکانی

ناساندنی گۆڤاری هەولێر

گۆڤاری هەولێر وەک وەرزە گۆڤارێکی ڕۆشنبیریی سەربەخۆ، (لە ٢٧ی تشرینی یەکەمی ١٩٩٨) دا مۆڵەتی یاسایی لەلایەن وەزارەتی ڕۆشنبیریی حکومەتی هەرێمی کوردستانەوە پێدراوە (هەولێر،ژ١،زستانی ١٩٩٨،بەرگی دواوە دیوی ناوەوە) . یەکەمین ژمارەی ئەم بڵاوکراوەیە لە زستانی ١٩٩٨دا کەوتە بەردەستی خوێنەران، گۆڤارەکە بەزمانی کوردی، شێوەزاری کرمانجیی خواروو (سۆرانی) نووسراوە، پرۆسەی چاپکردنەکەشی لەم کاتەدا لەلایەن چاپخانەی ڕۆشنبیری لە هەولێر ئەنجام دەدرا(خەزنەدار،٢٠٢٥،ل٢٢١ ؛ مەنتک،٢٠٢١،ل١٨٨) . دەستەی دامەزرێنەرانی گۆڤارەکە پێکهاتبوون لە (فرەنسۆ هەریری[١]- خاوەن ئیمتیاز، فەیسەڵ دەباغ[٢]- سەرنووسەر، فوئاد سدیق[٣]- بەڕێوەبەری نووسین) (هەریری،ژ٧،هاوینی ٢٠٠٠،ل٣).

پەیام وئامانجی گۆڤاری هەولێر

سەرەڕای پێگەی دێرین و شارستانیی شاری هەولێر لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، ئەم شارە لە قۆناغە سیاسی و مێژووییە جیاوازەکاندا ڕووبەڕووی جۆرێک لە پەراوێزخستن بووەتەوە. لەم چوارچێوەیەدا، گۆڤاری هەولێر وەک پرۆژەیەکی مەعریفی سەری هەڵدا بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە مێژوویی و ڕۆشنبیرییەی کە لە ناوەندی کوردیدا هەستی پێ دەکرا، بە ئامانجی گەڕاندنەوەی گرنگی و پێگەی شوناسی شارەکە کە لە ڕێگای لێکۆڵینەوەکانی گۆڤارەکەوە بە ڕوونی ڕەنگدانەوەی هەبوو (هەریری، ژ١، زستانی ١٩٩٨، ل٣-٤). لە پێناو بەدیهێنانی ئەم ئامانجانەدا، ستراتیژیەتی کارکردنی گۆڤارەکە وەک ئەرشیفێکی نیشتمانی و ڕۆشنبیری داڕێژرا بۆ کۆکردنەوە و ساغکردنەوەی مێژووی ماددی و مەعنەویی شارەکە بێ ئەوەی لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا قەتیس بمێنێت. ئەم پرۆژە گشتگیرە ڕۆچووەتە ناو بوارە جیاوازەکانی وەک پاراستنی کەلەپووری زارەکی، دابونەریتی کۆمەڵایەتی، دۆکیومێنتکردنی گەڕەکە دێرینەکان و پێکهاتەی جوگرافیی پارێزگاکە، لەگەڵ پێدانی گرنگییەکی بەرچاو بە ئەدەب و هونەر. ئەم مامەڵە فرەڕەهەندە وای کردووە گۆڤارەکە ببێتە کەرەستەیەکی زانستیی گرنگ بۆ لێکۆڵینەوە لە لایەنە سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری و کولتوورییەکانی هەولێر (هەریری، ژ٤، پاییزی ١٩٩٩، ل٣ ؛ ژ٦، بەهاری ٢٠٠٠، ل٤).

هاوکات، گۆڤارەکە بۆ سەرخستنی کاروانەکەی سیاسەتێکی بەشدارییپێکردنی فراوانی پەیڕەو کردووە،لە ڕێگای وتاری کراوەوە بانگهێشتی سەرجەم نووسەران، توێژەران و بنەماڵە ڕەسەنەکانی شارەکەی کردووە بۆ ئەوەی ببنە پاڵپشتی پرۆژەکە، تاوەکو لەو ڕێگایەوە خزمەتەکە سەرجەم ناوچە، گەڕەک و کۆڵانەکان بگرێتەوە و هیچ شوێنێک فەرامۆش نەکرێت (هەریری، ژ٤، پاییزی ١٩٩٩، ل٣-٤). لە ڕوانگەی دەستەی نووسەرانیشەوە، دەرخستنی ئەم لایەنە شاراوە و فەرامۆشکراوانە تەنیا پرۆسەیەکی ئاسایی بڵاوکردنەوە نەبووە، بەڵکو بە باوەڕێکی پتەووە وەک ئەرکێکی نیشتمانی و بەرپرسیارێتییەکی گەورەی مێژوویی مامەڵەی لەگەڵدا کراوە، ئەمەش بە مەبەستی ڕزگارکردنی ئەو مێژووە فرەڕەهەندەی کە مەترسیی فەوتان و لەبیرچوونەوەی لەسەر بووە (هەولێر، ژ١٢، پاییزی ٢٠٠١، ل٣-٤).

کەواتە دەکرێ بڵێین بەشداریی بەردەوامی توێژەران و خەمخۆرانی شارەکە، بەتایبەت لە دابینکردنی زانیاری و وێنەی ئەرشیفیی دەگمەن، کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆ و یەکلاکەرەوەی هەبووە لەسەر دەوڵەمەندکردنی ناوەڕۆکی گۆڤارەکە. ئەم دەستپێشخەرییە تاکەکەسی و بەکۆمەڵانە، نەک تەنیا خزمەتکردن بووە بە ڕەگ و ڕیشەی مێژوویی شارەکە، بەڵکو لە ئاستێکی قوڵتردا، بووەتە هۆکارێک بۆ پاراستن و بەرزڕاگرتنی شوناسی کۆمەڵایەتی و کولتووریی هەولێر، بە شێوەیەک کە گۆڤارەکە توانیویەتی متمانەی خوێنەران بەدەستبهێنێت و ببێتە سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوی مێژوویی .

ئاراستە و ناوەڕۆکی گۆڤاری هەولێر

لە ڕووی پێکهاتەییەوە، سەروتار خەسڵەتێکی چەسپاو و دانەبڕاوی ئەم گۆڤارەیە، بە جۆرێک لە سەرجەم ژمارەکاندا وەک کۆڵەگەیەکی بنەڕەتی ئامادەیی هەیە.لە ڕووی دیزاین و دابەشکردنی لاپەڕەکانەوە، سەروتار هەمیشە پێگەیەکی نەگۆڕی پێدراوە و بە شێوەیەکی جێگیر دەکەوێتە لاپەڕەکانی (٣ و ٤)ی گۆڤارەکەوە، بەڵام لە ڕووی ئامادەکردن و ناسنامەی نووسەرەوە، سەروتاری ئەم گۆڤارە بە دوو قۆناغی جیاوازدا تێپەڕیوە، لە قۆناغی یەکەمدا، کە لە ژمارە (١)ەوە دەست پێدەکات تاوەکو ژمارە (١٠)، سەروتارەکان ڕاستەوخۆ لەلایەن خاوەن ئیمتیازی گۆڤارەکە،فرەنسۆ هەرییەوە دەنووسران[٤].دوای کۆڕانی خاوەن ئیمتیاز، گۆڤارەکە لە ڕووی بەڕێوەبردنی سەروتارەوە پێ دەنێتە قۆناغێکی نوێوە . لە ژمارە (١١)ەوە تاوەکو دواهەمین ژمارەی گۆڤارەکە، کە ژمارە (١٧) بوو، ئەرکی دارشتن و نووسینی سەروتار دەکەوێتە ئەستۆی سەرنووسەری گۆڤارەکە . ئەوەی شایانی سەرنجە لەم قۆناغەدا ئەوەیە، کە ئەم سەروتارانە بە شێوەیەکی نەناسراو بڵاوکراونەتەوە، واتە بەبێ ئاماژەدان بە ناوی سەرنووسەر[٥] . جێگەی هەڵوەستە لەسەرکردنە کە سەرباری ئەوەی سەرنووسەر ڕۆڵی سەرەکیی لە دارشتنی سەروتارەکاندا بینیوە لەم قۆناغەدا، بەڵام نەنووسینی ناوەکەی وا دەکات ناسنامەی وتارەکان ون ببێت . ئەمەش لە ڕووی ئەرشیف و مێژوونووسینەوە، خوێنەر و توێژەر دەخاتە بەردەم کۆمەڵێک پرسیار سەبارەت بە هۆکارە شاراوەکانی پشت ئەم بڕیارەوە .

لە ڕووی مێژووییەوە، گۆڤارەکە خزمەتێکی زۆری بە تۆمارکردنی مێژووی شاری هەولێر کردووە لە قۆناغە جیاوازەکاندا،لەم چوارچێوەیەدا، گۆڤارەکە بە شێوەیەکی کردەیی پشتی بە تۆمارکردنی مێژووی زارەکی و وەرگرتنی گێڕانەوەکان لە زاری شایەتحاڵان و کەسانی بەتەمەن بەستووە، تا ئەو بەشە ونبووەی مێژووە کە لە بەڵگەنامە فەرمییەکاندا نەهاتووە، دۆکیۆمێنت بکرێت و لە فەوتان ڕزگار بکرێت[٦].

تایبەتمەندییەکی دیکەی گۆڤارەکە تەرخانکردنی ڕووبەرێکی فراوانە بۆ ناساندن و بەرزڕاگرتنی کەسایەتییە دیارەکانی شارەکە لە بوارە هەمەجۆرەکاندا . گۆڤارەکە بایەخێکی بەرچاوی بە یاداشت و بیرەوەرییەکان داوە، کە دیدگایەکی کەسی و زیندووتر بە ڕووداوەکان دەبەخشن . لەم چوارچێوەیەدا، یەکێک لە تایبەتمەندییە جیاکەرەوەکانی لە قۆناغی یەکەمیدا بوونی گۆشەیەکی جێگیر و تایبەت بوو بە ناوی بیرەوەری کامێرا، ئەم گۆشەیە، هەمیشە دەکەوتە کۆتا لاپەڕەکانی گۆڤارەکە وەک دوا وێستگەی خوێندنەوەی هەر ژمارەیەک بۆ خوێنەران دانرابوو،گرنگیی ئەم گۆشەیە لەوەدا بوو کە بەتەواوی تەرخان کرابوو بۆ دۆکیومێنتکردن و بەسەرکردنەوەی کەسایەتییە دیار و جیاوازەکانی شاری هەولێر لە بوارە هەمەجۆرەکاندا. لەم بەشەدا، گۆڤارەکە بە دانانی وێنەی کەسایەتییەکان و نووسینی کورتەیەک لەسەر ژیاننامە و خزمەتەکانیان، ڕۆڵێکی گەورەی گێڕاوە لە ناساندن و بەرزڕاگرتنی پێگەی ئەو کەسانەی جێدەستیان لە بوارە جیاجیاکانی شارەکەدا هەبووە[٧]،بەڵام ئەوەی جێگەی تێڕامان و

هەڵوەستە لەسەرکردنە، ئەو گۆڕانکارییە کتوپڕەیە کە لە پێکهاتەی گۆڤارەکەدا پەیوەست بەم گۆشەیە ڕوویداوە. دوای کوژرانی خاوەن ئیمتیازی گۆڤارەکە، گۆشەی بیرەوەری کامێرا بەتەواوی لە لاپەڕەکانی ژمارەکانی دواتردا ون دەبێت و چیتر بەردەوامیی پێ نادرێت[٨]. نەمانی ئەم گۆشەیە ڕاستەوخۆ دوای ئەو ڕووداوە مێژووییە، دەکرێت ئاماژەیەکی ڕوون بێت بۆ ئەوەی کە خاوەن ئیمتیاز خۆی خاوەنی بیرۆکەکە یان سەرپەرشتیاری ئەم بەشە بووە، بە لەدەستدانی ئەو کەسایەتییە، گۆڤارەکەش یەکێک لە بڕگە سەرنجڕاکێش و ئەرشیفییە پڕبایەخەکانی لەدەست داوە.

لە ڕووی ئاستی زانستی و ئەکادیمییەوە، گۆڤارەکە پێگەیەکی دیاری هەبووە، ئەمەش دەردەکەوێت لە ڕێگەی بەشداریی فراوانی کەسانی ئەکادیمی و پسپۆڕ لە بڵاوکراوەکانیدا. بەشێکی بەرچاوی بەشداربووان لە قوتابیانی خوێندنی باڵا، توێژەران و مامۆستایانی زانکۆی سەلاحەدین و زانکۆکانی دیکە پێکهاتوون. سەرەڕای توێژەرە ئەکادیمییەکان، ژمارەیەک لە نووسەرە دیارەکانی شاری هەولێر بەرهەمەکانیان لەم گۆڤارەدا بڵاوکردووەتەوە، لەوانەش: باکووری (١٩٢٨-٢٠٢٢)، تاریق جامباز، مەولود بێخاڵی، مومتاز حەیدەری، عەبدوڵلا زەنگەنە،عەزیز مەلای ڕەش ،عەباس سلێمان سمایل و نەژاد بەرزنجی. خاڵێکی جێگەی سەرنج ئەوەیە کە بەشێکی زۆری ئەم نووسەرانە بەشداربووی هەمیشەیی گۆڤارەکە بوون و بە شێوەیەکی بەردەوام لە ژمارە جیاوازەکاندا بابەتەکانیان بڵاوکردووەتەوە (خدر[٩]، ٢١ی تەمموزی ٢٠٢٦). ئەم بەردەوامییەش ئاماژەیە بۆ بوونی ژینگەیەکی کارکردنی جێگیر و پەیوەندییەکی پتەو لە نێوان دەستەی بەڕێوەبردنی گۆڤارەکە و بەشداربووانیدا.

جگە لە بڵاوکردنەوەی بابەتە زانستی و مێژووییەکان، گۆڤارەکە تەنیا ئامرازێک نەبووە بۆ گواستنەوەی زانیاری، بەڵکو ڕۆڵێکی گەورەی گێڕاوە وەک سەکۆیەک بۆ مشتومڕ و گفتوگۆی زانستی لە نێوان نووسەران و توێژەراندا. ئەم ژینگەیە کێشمەکێشێکی توندیشی- بەخۆیەوە بینیوە،ئەگەرچی بەشێک لە گفتوگۆکان لۆژیکی بوون، بەڵام لە بەشێک لە وەڵامدانەوەکاندا جۆرێک لە زمانی زبر و هێرشی شەخسی- بەکار هاتووە کە سیفەتی ئەکادیمی بوونی بابەتەکانی کەمکردووەتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا، کۆی ئەم پرۆسەیە(بە لایەنە ئەرێنی و نەرێنییەکانییەوە) ڕەنگدانەوەی زیندوویتی قۆناغەکە بووە و لە کۆتاییدا خزمەتی بە جووڵەی ڕۆشنبیری و پێشخستنی ئاستی زانستی لە ناوچەکەدا کردووە. بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە: خشتەی ژمارە (١).

خشتەی ژمارە(١)
تایبەت بە بابەتەکانی ڕەخنەو وەڵامدانەوە لەگۆڤاری هەولێر

ز	ناو	بابەت	ژمارەی گۆڤار	لاپەڕە
١	شیت مستەفا کاخدرکاکە شین	ڕاستکردنەوەیەکی پێویست	ژمارە(٣)هاوینی١٩٩٩	١٩٥-١٩٨
٢	عەبدوڵلا زەنگەنە	هۆی دەرنەچوونی (زاری کرمانجی) دەبێ چی بووبێت	ژمارە(٤)پاییزی١٩٩٩	١٦٢-١٦٧
٣	نازم دەهام جەمیل	هۆزی مەموندوچەند راستییەک	ژمارە(٧)هاوینی٢٠٠٠	١٥٨-١٥٩
٤	محەمەد بێورەیی	بەری ڕۆژ بە بێژینگ ناگیرێت مێژوو بەچەند ووشەیەک چەواشە نابێت	ژمارە(٨)پاییزی٢٠٠٠	١٣٩-١٤١

٥	هیوا گەلاڵی	ڕوونکردنەوەیەک	ژمارە(٩)زستانی٢٠٠١	١٩٦-١٩٧
٦	عەبدولخالق سەرسام	سەلاحەدینی ئەیوبی ئەرمەنی نییەزرزاری ورەوەندی دوینی هەولێرە	ژمارە(٩)زستانی٢٠٠١	٦٠-٨٤
٧	هەورۆ نـــوری حـــاجی ڕەشید	چەند سەرنجێک لە مێژووی دزەییان	ژمارە(٩)زستانی٢٠٠١	١٢١-١٢٣
٨	عەباس سلێمان سمایل	دزەیی و نـاوچەی دزییـایەتی دەشـتی هەولێروچەنـد تێبینەک	ژمارە(١٠)بەهاری٢٠٠١	٨٣-٨٧
٩	عەبدولخالق سەرسام	دوینی کوردستان دوینی ڕەسەنە	ژمارە(١٠)بەهاری٢٠٠١	١٤٢-١٦٠
١٠	عەبدوڵلا زەنگەنە	عەبە هەولێری و کۆمەڵەی لاوانی کورد	ژمارە(١١)هاوینی٢٠٠١	٤٧-٦٩
١١	هوشیار عەبدوڵلا	چەند تێبینییەك سەبارەت بەڕوونکردنەوەکەی کاک هیوا سەبارەت بەهۆزی گەلاڵی	ژمارە(١٢)پاییزی٢٠٠١	١٨٦-١٩٤
١٢	عەبدولخالق سەرسام	گەلە کـۆییکردن لە زانسـتییەک بەڵـگەی بێهـێزی ونازانستییە	ژمارە(١٣)کۆتایی٢٠٠١	١٤-٤٤
١٣	ئاکۆ بورهان محەمەد	کەسایەتی سەلاحەدینی ئەییوبی وچەند سەرنجێک بۆڕەخنەگران	ژمارە(١٧)هاوینی٢٠٠٦	٨٣-٨٨
١٤	حەکیم مەلا ساڵح	پیاچوونەوەی وتارێکی سەرسام	ژمارە(١٧)هاوینی٢٠٠٦	١٣٩-١٤٤

وەک لە خشتەی ژمارە (١)دا دەردەکەوێت، گۆڤاری هەولێر لە نێوان ساڵانی(١٩٩٨-٢٠٠٦)دا پانتاییەکی گرنگی بە بابەتی ڕەخنە و وەڵامدانەوە بەخشیوە کە پێکهاتووە لە (١٤) وتاری جیاواز. لە ڕووی شیکاریی داتاکانی ناو خشتەکەوە، تێبینی دەکرێت کە چڕبوونەوەیەکی بەرچاوی ئەم وتارانە لە ساڵی (٢٠٠١)دا بووە (لە ژمارە ٩ - ١٣)، کە ئەمەش ئاماژەیە بۆ قۆناغێکی گەرمی گفتوگۆ و ململانێی هـزری لەو کاتەدا. لە ڕووی تەوەرەکانەوە، زۆربەی ناونیشانەکان کە وشەکانی وەک: (ڕاستکردنەوە، ڕوونکردنەوە، سەرنج، پێداچوونەوە لەخۆدەگرن) ئامانجیان ساغکردنەوەی گێڕانەوە مێژووییەکان و ڕاستکردنەوەی هەڵەکانە، بەتایبەتی لە پرسەکانی پەیوەست بە مێژووی هۆزەکانی ناوچەکە وەک(مەموونـد، دزەیی، گەلاڵی) وکەسایەتییە دیارەکان وەک (سەلاحەدینی ئەیوبی و عەبە هەولێری).

سەرەڕای ئەوەش، خشتەکە جوڵەیەکی بەرزی کارلێکی ڕاستەوخۆی نێوان نووسەران دەردەخات کە نیشانەی چاودێریکردنی یەکترییە لەلایەن توێژەرانەوە، بۆ نموونە، وەڵامدانەوەی هوشیار عەبدوڵلا بۆ هیوا گەڵاڵی لەسەر هەمان بابەت، یان ئامادەیی بەردەوامی نووسەرێکی وەک عەبدولخالق سەرسام وەک ڕەخنەگرێک لە چەند ژمارەیەکدا و دواتر بوونی وتارێکی بە ئامانجی ڕەخنەگرتن لەلایەن حەکیم مەلا ساڵحەوە. کۆی ئەم دەرەنجامانە ئەوە دەسەلمێنن کە گۆڤارەکە ڕۆڵێکی زانستی هەبووە ، وەک گۆڕەپانێکی کراوە خزمەتی کردووە بۆ پێداچوونەوە و نووسینەوەی مێژووی هەولێر لە ڕێگەی بەریەککەوتنی سەرچاوە و بۆچوونە جیاوازەکانەوە.

لەلایەکی دیکەوە، بوونی بەشدارییەکی بەرچاو و کاریگەری نووسەرانی ئافرەتە لە پاڵ نووسەران و توێژەرانی پیاودا، گۆڤارەکە دەرفەتێکی یەکسان و فراوانی بۆ قەڵەمە ئافرەتەکان ڕەخساندووە تا ڕۆڵی کارای خۆیان لە بەرەوپێشبردنی بزووتنەوەی ڕۆشنبیری و زانستیدا بگێڕن. ئەم ئامادەییە بەرچاوەی ژنان لە نووسین و توێژینەوەکاندا، نیشانەی کراوەیی گۆڤارەکەیە کە وایکردووە دیدگا و ڕوانگەی جیاوازتر و هەمەلایەنەتر بەرجەستە ببن. ئەمەش سەنگی گۆڤارەکەی لە ڕووی کۆمەڵایەتی و یەکسانیی ڕۆشنبیرییەوە قورستر کردووە و سەلمێنەری ئەو ڕاستییەیە کە ئافرەتانیش بەشێکی کۆڵەگەیی بوون لە نووسینەوە و شیکردنەوەی بوارە جیاوازەکانی کۆمەڵگەی کوردی. وردەکاریی زێتر دەربارەی ناوی نووسەرە ژنەکان و ڕێژەی بەشدارییان لە خشتەی ژمارە(٢)خراوەتەروو.

خشتەی ژمارە(٢)

تایبەت بەبەشداریکرنی نووسەری ژن

ز	ناو	بابەت	ژمارەی گۆڤار	لاپەڕە
١	تاڤگە عومەر ئەحمەد	تیشکێک بۆسەر چەند مەرقەدێکی شاری هەولێر	ژمارە(١)زستانی١٩٩٨	١٥٦-١٦٢
٢	پەرژین سادق چەخماخچی	ئەو هۆکارە کۆمەڵایەتیانەی کار لە ئامادەکردنی نەخشەبنەڕەتییەکانی شاری هەولێر دەکەن	ژمارە(٣)هاوینی١٩٩٩	١٨-٤٤
٣	ڕەمزیە سابیر محەمەد	ژیان و بەسەرهاتی حوزنی موکریانی	ژمارە(٣)هاوینی١٩٩٩	٦٦-٧٣
٤	سۆزان موەففەق عەبدولعەزیز	دیاریکردنی قەزای شەقلاوە وپێناساندنی	ژمارە(٥)زستانی ٢٠٠٠	٢٥-٣٩
٥	دنیا عەبدولرەزاق نادر[١٠]	گواستنەوە لە شاری هەولێردا	ژمارە(٥)زستانی ٢٠٠٠	٤٠-٧٢
٦	شلێر سەید کەمال	بیرەوەرییەکانم لەگەڵ یەکەمین هەڵبژاردەی تۆپی سەبەتەی ئافرەتانی هەولێردا	ژمارە(٥)زستانی ٢٠٠٠	١٨٨-١٩٢
٧	پەرژین سادق مەعروف	نەخشەسازییە بنەڕەتیەکانی شاری هەولێر	ژمارە(٦)بەهاری ٢٠٠٠	٤٣-٧٤

٨	پرشنگ جەلال عەبدوڵلا[١١]	داب ونەریتی بەخاکسپاردن لەهەردووشاری هەولێروعەنکاوەدا	ژمارە(٦)بەهاری ٢٠٠٠	٨٤-٩٥
٩	تارا محەمەد	بیبلۆگرافیای گۆڤاری هەولێر	ژمارە(٨)پاییزی ٢٠٠٠	١٩٢-١٩٧
١٠	د.کوردستان موکریانی	چۆنیەتی دامەزراندنی چاپخانەی کوردستان لە هەولێر	ژمارە(٩)زستانی ٢٠٠١	١٧-٢٩
١١	لەیلا عەزیز خاکی	بۆشاری ئەربائیلۆی هەولێری من	ژمارە(٩)زستانی ٢٠٠١	١٩٣
١٢	لانە مەلا محەمەد	پارەی ئاسن (مسکوکات)ی هەولێر لە سەردەمی ئەیوبییدا	ژمارە(١٠)بەهاری ٢٠٠١	١٣٢-١٣٦
١٣	گوڵاڵە دلاوەر عەزیز	هەولێرەکەی دێرینم	ژمارە(١٠)بەهاری ٢٠٠١	١٦٥
١٤	نەزیرە حەوێز ساڵح	شاعیر و ڕەچەڵەکناس ناسیح حەیدەری١٨٩٨-١٩٨٦	ژمارە(١٣)کۆتایی ٢٠٠١	٩٨-١٠٩
١٥	حەلاو حوسێن کەریم	پیشەسازییەکانی خۆراک و دابەشبوونی جوگرافیایی ئەم پیشەسازیانە لەپارێزگای هەولێر	ژمارە(١٦)پاییزی ٢٠٠٢	١٣٩-١٧٠
١٦	شەهلە برهان عەبدوڵلا	کارێزی ئاوی میری	ژمارە(١٦)پاییزی ٢٠٠٢	١٨٩-١٩١
١٧	ئارارات ئەحمەد عەلی	کۆڵانی عارەبان	ژمارە(١٧)هاوینی ٢٠٠٦	٧-١٥

وەک لە خشتەی ژمارە (٢)دا دەردەکەوێت، گۆڤاری هەولێر لە نێوان ساڵانی(١٩٩٨ - ٢٠٠٦)دا ڕۆڵێکی گرنگی گێڕاوە لە ڕەخساندنی دەرفەت بۆ قەڵەمی ژنان، تا بەشدارییەکی کارا بکەن لە نووسینەوە و بەدۆکیۆمێنتکردنی مێژوو و ناسنامەی شاری هەولێر. خشتەکە (١٧) بابەت و توێژینەوەی جیاواز لەخۆدەگرێت کە لەلایەن نووسەرانی ژنەوە ئامادە کراون. ئاراستەی گشتی بابەتەکان بە ڕوونی تیشک دەخەنە سەر لایەنە مێژوویی، جوگرافی و کۆمەڵایەتییەکانی شاری هەولێر وەک ناساندنی مەرقەد و گەڕەکە دێرینەکان، نەخشەسازیی شارو ژیاننامەی کەسایەتییەکان. ئەم زانیارییانە سەلمێنەری ئەو ڕاستییەن کە گۆڤارەکە نەک تەنیا ئەرکی تۆمارکردنی مێژووی شارەکەی لە

ئەستۆ گرتووە، بەڵکو ژنانیش ڕۆڵێکی دیار و کاریگەریان لەم پرۆسەیەدا هەبووە، بەتایبەتی لە هەردوو ساڵی ٢٠٠٠ و ٢٠٠١ دا کە زۆرترین بەشدارییان تێدا تۆمار کراوە.

لە ڕووی پێکهاتەی جوگرافیی نووسەرانەوە، گۆڤارەکە زیاتر وەک ناوەندێکی ناوخۆیی دەرکەوتووە. زۆرینەی ئەو توێژەر و نووسەرانەی بەرهەمەکانیان لەم گۆڤارەدا بڵاوکردووەتەوە، دانیشتووی شاری هەولێر بوون. ئەم زۆرییەی ڕێژەی نووسەرانی ناوخۆیی وایکردووە کە بابەت و لێکۆڵینەوەکان ببنە ڕەنگدانەوەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی، مێژوویی و ڕۆشنبیریی شارەکە و بەشێوەیەکی چڕتر تیشک بخەنە سەر ناسنامەی هەولێر. لە بەرانبەردا، ڕێژەیەکی کەمتری نووسەران لە دەرەوەی سنووری پارێزگای هەولێرەوە بەشدارییان کردووە (خدر، ٢١ی تەمووزی ٢٠٢٦). ئەم دابەشبوونە جوگرافییە ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە پێدەچێت یەکێک لە ئامانجەکانی گۆڤارەکە، ڕەخساندنی دەرفەت بووبێت بۆ توێژەرانی ناوچەکە، تاوەکو بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لێکۆڵینەوە لە مێژوو و کلتووری شارەکەیان بکەن.

لە ڕووی بنەماکانی نووسینی زانستییەوە، یەکێکی دیکە لە خاڵە بەهێزەکانی ئەم گۆڤارە ئەوەیە کە بەشێکی بەرچاوی بابەت و لێکۆڵینەوەکان ، پشتیان بە سەرچاوەی مێژوویی و زانستیی باوەڕپێکراو بەستووە. بەکارهێنانی سەرچاوە و بوونی پەراوێز لە کۆتایی بابەتەکاندا، ئاماژەیەکی ڕوونە بۆ پەیڕەوکردنی شێوازی توێژینەوەی ئەکادیمی و دوورکەوتنەوە لە نووسینی هەڕەمەکی، یان تەنیا خستنەڕووی بۆچوونی کەسیی بێ بەڵگە. ئەم تایبەتمەندییە نەک تەنیا متمانە و سەنگییەکی زانستیی زیاتری بە لاپەڕەکانی گۆڤارەکە بەخشیوە، بەڵکو وایکردووە کە بابەتەکانی ببنە سەرچاوەو بەڵگەنامەیەکی باوەڕپێکراو بۆ توێژەران و نەوەکانی دواتر، کە ئەمەش ڕەنگدانەوەی ڕاستەقینەی پاشخانی ئەکادیمی و زانستیی دەستەی نووسەران و بەشداربووانی گۆڤارەکەیە (خدر،٢١ ی تەمووزی ٢٠٢٦).

گۆڤاری هەولێر، جگە لە بایەخدان بە بەرهەمی نووسەرانی ناوخۆ، دەرگایەکی فراوانی بۆ بواری وەرگێڕان کردووەتەوە بە مەبەستی ئاشناکردنی خوێنەری کورد بە سەرچاوە و پێشهاتە هزرییەکانی دەرەوە. لەم ڕوانگەیەوە، توێژەران و وەرگێڕان بەشدارییەکی کارایان کردووە لە وەرگێڕانی چەندین بابەتی جۆراوجۆر بۆ سەر زمانی کوردی، کە ئەمەش بووەتە هۆی دەوڵەمەندکردنی ئەرشیفی گۆڤارەکە و فراوانکردنی ئاسۆی ڕۆشنبیریی خوێنەرەکانی. بۆزانیاری زێتر بڕوانە:خشتەی ژمارە(٣).

خشتەی ژمارە(٣)

تایبەت بە بواری وەرگێڕان لەگۆڤاری هەولێر

ز	ناوی وەرگێڕ	بابەت	ژمارەی گۆڤار	لاپەڕە
١	سەلام ناوخۆش	میر محەمەدی ڕەواندزو هەرەسی میرنشینی سۆران	ژمارە(٦)بەهاری٢٠٠٠	١٦٤-١٦٨
٢	ئەحمەد شەریفی	بارزانیەکان لە زانستنامەی دنیای ئیسلامدا	ژمارە(٧)هاوینی٢٠٠٠	٥-٢٦
٣	دڵدارغەفوور باڵەکی	کوردستانی عێراق لە گەشتەکەی(جۆستن پێرکنس)لەساڵی ١٨٤٩ز	ژمارە(٧)هاوینی٢٠٠٠	٨٦-٩٥
٤	ئەحمەد سەلام	ڕێگایەکی تەختانی بەرەو ڕەواندوز	ژمارە(٨)پاییزی٢٠٠٠	١٦٣-١٧٠

٥	سلێمان عەبدوڵلا ئیسماعیل	پارێزگـای هەولـێر یەکەمـین بێشـکەی مـرۆڤ لیکۆڵینەوەیەکە لەبواری جوگرافیایی مێژوویی	ژمارە(٤)پاییزی١٩٩٩	٢٢-٣٣
٦	ئەحمەد شەریفی	نـامەی مەلا مسـتەفا بـارزانی نەمربەسـازمانی نەتەوەیەکگرتووەکان لە١٩٦٦/١/١	ژمارە(٩)زستانی٢٠٠١	٥-١٣
٧	لانە مەلا محەمەد	پـارەی ئاسـن (مسـکوکات)ی هەولـێر لە سـەردەمی ئەیوبییدا	ژمارە(١٠)بەهاری٢٠٠١	١٣٢-١٣٦
٨	ئەحمەد شەریفی	بـارزانی دە بیرەوەریەکـانی (پـاول ئانـاتۆلیفیچ سودوپلاتف)دا	ژمارە(١٣)کۆتایی٢٠٠١	٥-١٣
٩	ئەکـرەم مەولـود ڕۆستەم	خانەوادەی هەولێر	ژمارە(١٧)هاوینی٢٠٠٦	١١٧-١٢٩
١٠	ئەکـرەم مەولـود ڕۆستەم	جقاتی پیاوماقوڵانی لیوای هەولێر	ژمارە(١٧)هاوینی٢٠٠٦	١٣٠-١٣٨

وەک لە خشتەی ژمارە (٣) دەردەکەوێت کە سیاسەتی ئامادەکردنی بابەتەکان لەم گۆڤارەدا لە چوارچێوەی گێڕانەوەی نـاوخۆییەوە پەڕیوەتەوە بۆ بەکارهێنـانی ئەرشـیف و سـەرچاوە بیانییەکان، کە ئەمەش خـزمەتێکی گەورەی بەرێبـازی نووسـینەوەی مـێژووی نـاوچەکە کـردووە. لە ڕووی شـیکارییەوە وەرگێڕانەکان بەشـێوەیەکی ئامانجـدار بۆ پڕکـردنەوەی کەلـێنە مێژووییەکان بەکارهێنراون،بۆ نـموونە سـاغکردنەوەی مـێژووی ئـابووری و دراو لە ڕێـگەی بـابەتی پـارەی ئاسـن (مسـکوکات)ی هەولـێر لە سـەردەمی ئەیووبیـدا، یـان تیشـک خسـتنە سـەر پێکهـاتەی کـۆمەڵایەتی و کارگێڕیی شـارەکە لە ڕێگای وەرگـێڕانی بابەتەکـانی خـانەوادەی هەولێروجقـاتی پیاومـاقوڵانی لیـوای هەولـێر. لە پـاڵ ئەمانەشـدا، گۆڤـارەکە بـایەخی بە جوگرافیـای مـێژوویی و تێڕوانیـنی گەڕیـدە بیانییەکـان داوە، وەک وەرگـێڕانی گەشـتەکەی جۆسـتن بیرکنس،هێنانە ناوەوەی بەڵگەنامە نێودەوڵەتییەکان. کۆی ئەم ئاراستەیە (کە ١٠ بـابەتی وەرگـێڕدراوی لەخۆگرتـووە) نیشـانی دەدات کە پرۆسـەی وەرگـێڕان لە گۆڤـارەکەدا تەنیـا گواسـتنەوەی دەق نەبـووە، بەڵکـو ڕێکـارێکی زانسـتی بـووە بـۆ بەراوردکـردنی سـەرچاوەکان و دەوڵەمەندکردنی ئەرشیفی ناوخۆیی بە بەڵگەنامە دەرەکییەکان، کە ئەمەش سەنگێکی ئەکادیمی بەهێز دەبەخشێتە بابەتەکان.

لە چوارچێوەی بەردەوامییدان بە خزمەتکردنی زیاتری خوێنەران و پاراستنی ئەرشیف، دەستەی نووسەران هەنگاوێکی گرنگیان بۆ دیجیتاڵکردنی بڵاوکراوەکە ناوە. بەپێی زانیارییەکانی ناو لاپەڕەکان، ئەم گۆڤارە توانیویەتی سنوورە کاغەزییەکان ببەزێنێت و بچێتە دنیای ئینتەرنێتەوە. ئەم هەنگاوە وەک ئـامرازێکی نـوێ بـۆ دەستڕاگەیشـتنی خـێرا و ئاسـان بە بابەتەکـان، لە ڕێـگەی ناونیشـانی ئەلیکـترۆنی (http://www.geo.com/hawler/hawlerht) بـۆ تـوێژەران و ئارەزوومەنـدان بەردەسـت کـراوە (هەولێر، ژ٩، زستانی ٢٠٠١، ل٢٠٠). ئەمەش خۆی لە خۆیدا گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی بووە لە شێوازی بڵاوکردنەوە و گەیاندنی پەیامی ڕۆشنبیری گۆڤارەکەدا.

جێگای ئاماژە پێکردنە گۆڤاری هەولێر رووبەرێکی گرنگی تەرخان کردووە بۆ بواری رەخنە و هەڵسەنگاندنی پەرتووک. نووسەران و رەخنەگران لە رێگەی لاپەڕەکانی ئەم گۆڤارەوە، هەستاون بە خوێندنەوە، لێدوان و هەڵسەنگاندنی زانستی بۆ چەندین بەرهەم و بڵاوکراوەی جیاواز. ئەم هەنگاوە تەنیا بۆ ئاشناکردنی خوێنەران بە پەرتووکەکان نەبووە، بەڵکو رۆڵێکی کارای گێڕاوە لە هێنانەکایەی ژینگەیەکی رەخنەگرانە و فراوانکردنی ئاستی تێگەیشتنی خوێنەر بەرانبەر بە ناوەرۆک و نرخی ئەو سەرچاوانەی لەو سەردەمەدا بڵاودەکرانەوە . بۆئەم مەبەستەش بڕوانە:خشتەی ژمارە(٤).

خشتەی ژمارە(٤)
تایبەت بەناساندن و خوێندنەوەی پەرتووک

ز	ناو	بابەت	ژمارەی گۆڤار	لاپەرە
١	کەریم دەشتی	کتێبی کرۆنۆلۆژیای ئەربیلا	ژمارە(٢)بەهاری١٩٩٩	١٩٢-١٩٥
٢	فوئاد سدیق	کرۆنۆلۆژیای ئەربێلا(کۆنترین دەستنووس لەبارەی بڵاوبوونەوەی ئاینی عیسایی لەکوردستان)	ژمارە(٤)پاییزی١٩٩٩	١٤١-١٥٤
٣	نەبەز رۆستەم	خوێندنەوەی کتێب	ژمارە(٨)پاییزی٢٠٠٠	١٧١-١٩١
٤	گۆڤاری هەولێر	هەولێر لە سەردەمە جیاجیاکانداچ وەک لیواو چ وەک شار	ژمارە(١٣)کۆتایی٢٠٠١	١٥٧-١٦٤
٥	موحسین محەمەد	مێژووی شانۆی هەولێر	ژمارە(١٢)پاییزی٢٠٠١	١٩٥-١٩٨
٦	قادر محەمەد ئەشکەنەیی	هەڵسەنگاندنێك بۆ کتێبی سەلاحەدین ئەیووبی ئەرمەنی نییە زەرزاری ورەوەندی دوینی هەولێرە	ژمارە(١٢)پاییزی٢٠٠١	٣٢-٥٧
٧	محەمەد عەبدوڵلا کاکەسور	با بەشێوەیەکی زانستییانە بڕوانینە مێژوو	ژمارە(١٢)پاییزی٢٠٠١	٥٨-٦٢
٨	محەمەد خدر مەولود	خوێندنەوەی کتێبی ژیاننامەی شەهابەی هەولێری	ژمارە(١٦)پاییزی٢٠٠٢	١٣٤-١٣٨

وەک لە خشتەی ژمارە (٤)دا دەردەکەوێت، گۆڤاری هەولێر لە نێوان ساڵانی(١٩٩٨-٢٠٠٨)دا رووبەرێکی گرنگی بۆ بواری ناساندن و خوێندنەوەی پەرتووک تەرخان کردووە. بەپێی داتاکانی خشتەکە،گۆڤارەکە (٨) بابەتی تایبەتی بەم بوارە بڵاوکردووەتەوە. لە رووی شیکاریی ناوەرۆکەوە، زۆرینەی ئەوکتێبانەی ناسێندراون یان هەڵسەنگاندنیان بۆ کراوە، بەستراونەتەوە بە رەهەندەکانی

مێژوو و کولتووری ناوخۆی هەولێرەوە بۆ نموونە گرنگیدان بە مێژووی دێرینی شارەکە لە ڕێگەی دوو خوێندنەوەی جیاواز بۆ پەرتووکی(کرۆنۆلۆژیای ئەربێلا) لەلایەن کەریم دەشتی و فوئاد سدیقەوە، یان تیشک خستنە سەر لایەنی هونەری و ژیاننامەی کەسایەتییەکان ،ئەوە دەردەخات کە ئەم پانتاییە تەنیا بۆ ناساندنی ڕووکەشانەی کتێبە نوێیەکان نەبووە، بەڵکو سەکۆیەک بووە بۆ دروستکردنی کەشێکی ڕەخنەیی و ساغکردنەوەی گێڕانەوە مێژووییەکان. لە ڕوانگەی ڕێبازی مێژووییەوە، ئەم هەنگاوەی گۆڤارەکە ڕۆڵێکی گەورەی هەبووە لەهەڵبژاردنی سەرچاوەکان و بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاریی خوێنەر سەبارەت بە ناوەڕۆک و بەهای ئەو بەرهەمانەی کە ڕۆڵیان هەبووە لە پرۆسەی نووسینەوەی مێژووی هەولێردا.

سەبارەت بە تایبەتمەندییە تەکنیکی و ئامارییەکانی چاپ، خاڵێکی دیکە کە شایەنی سەرنجە لەم گۆڤارەدا ئەوەیە کە لەسەر بەرگ یان لاپەڕەکانی ناوەوەی هیچ نرخێکی فرۆشتن تۆمار نەکراوە(١٢). نەبوونی نرخ دەکرێت ئاماژەیەکی ڕوون بێت بۆ ئەوەی کە گۆڤارەکە زیاتر وەک پرۆژەیەکی ڕۆشنبیری و مەعنەوی مامەڵەی لەگەڵدا کراوە نەک وەک پرۆژەیەکی قازانج ویستی بازرگانی،ئەگەری زۆرە بە شێوەیەکی بێبەرانبەر یان وەک دیاری بەسەر ناوەندە ئەکادیمییەکان،دامەزراوەکان، نووسەران و خوێنەراندا دابەش کرابێت. جگە لە نەبوونی نرخ، یەکێکی دیکە لەو زانیارییە گرنگانەی لە ئەرشیفی گۆڤارەکەدا بەدی دەکرێت، بریتییە لە نەبوونی ئاماژە بە ژمارەی تیراژی چاپکراو(١٣). ئەم کەموکورییە، هەڵسەنگاندنی وردی ڕێژەی بڵاوبوونەوەی گۆڤارەکە و ئاستی گەیشتنی بە خوێنەرانی ئەستەم کردووە.

شێوەولایەنی هونەری گۆڤاری هەولێر

گرنگیدان بە لایەنی بینراو و ئەرشیفی وێنەیی، خەسڵەتێکی دیاری گۆڤاری هەولێرە. گۆڤارەکە سیستەمێکی تایبەتی پەیڕەو کردووە،بۆ هەر بابەتێک، وێنەی نووسەرەکەی لەسەر بابەتەکە داناوە، ئەمەش زیاتر ناسنامەی نووسەر بە خوێنەر دەناسێنێت. لەگەڵ ئەوەشدا، هەربابەتێک بە وێنەی پەیوەندیدار و گونجاو دەوڵەمەند کراوە بۆ ئەوەی وێنەیەکی ڕوونتر بداتە خوێنەر. بۆ نموونە، لە بابەتێکدا کە تایبەتە بە مێژووی میرنشینی سۆران، گۆڤارەکە چەندین وێنەی مێژوویی گرنگی وەک وێنەی میر محەمەد پاشای گەورە(١٨١٣-١٨٣٦)، وەستا ڕەجەب، هەروەها وێنەی تۆپ و کەرەستە جەنگییەکانی میرنشینەکەی بڵاوکردۆتەوە. جێگای ئاماژەیە کە تەواوی وێنەکانی ناو گۆڤارەکە ڕەش و سپین، کە ئەمەش تایبەتمەندییەکی دێرینی بەخشیوەتە لاپەڕەکان و ڕەسەنایەتی بابەتەکانی پاراستووە(١٤). سەرەڕای گرنگیدانی زۆر بە دەقی نووسراو و وێنەی فۆتۆگرافی، گۆڤارەکە بایەخێکی تایبەتی بە بەکارهێنانی کەرەستە هەمەجۆرەکانی دیکەی دۆکیومێنتکردن و ڕوونکردنەوە داوە، کە ئەمەش ئاستی زانستی و بەهای ئەرشیفی بابەتەکانی بەرزتر کردۆتەوە. لەم چوارچێوەیەدا، گۆڤارەکە بە شێوەیەکی بەرچاو پشتی بە بڵاوکردنەوەی تابلۆی هونەری و وێنەی هێڵکاری بەستووە، کە نەک تەنیا لایەنی جوانکاری بە لاپەڕەکان بەخشیوە، بەڵکو وەک ئامرازێک بۆ وێناکردنی ڕوونتری بابەتەکان و تێگەیاندنی خوێنەر بەکارهێنراون،هاوکات لە ڕووی مێژوویی و ساغکردنەوەی زانستییەوە، گۆڤارەکە ڕووبەرێکی باشی بۆ خستنەڕووی دەستنووسە دێرینەکان و نامە مێژووییەکان تەرخان کردووە،پاراستن و بڵاوکردنەوەی ئەم دیکۆمێنتانە وایکردووە توێژینەوەکان پشتبەستوو بن بە بەڵگەی باوەڕپێکراو و متمانەیەکی زانستیی بداتە بابەتەکان(١٥).

لە پاڵ ئەمانەشدا، بەکارهێنانی نەخشە لە بابەتە جوگرافی، سیاسی و مێژووییەکاندا ئامادەییەکی دیاری هەبووە، کە یارمەتیدەرێکی سەرەکی بووە بۆ خوێنەر تا بتوانێت شوێنگەی ڕووداوەکان و جوگرافیای ناوچەکان بە وردی و بەرچاوڕوونییەوە بخوێنێتەوە. لەلایەکی دیکەشەوە، گۆڤارەکە بە

شێوەیەکی پیشەیی پشتی بە خستنەڕووی داتا و ئامارەکان بەستووە، بەتایبەتی لەو لێکۆڵینەوانەی کە ڕەهەندی ئابووری، کۆمەڵایەتی و کارگێڕییان هەبووە[١٦]. ئەم هەمەڕەنگییە لە بەکارهێنانی کەرەستەی پاڵپشتیکەر (لە تابلۆ و هێڵکارییەوە تا دەگاتە نەخشە و داتا ژمارەییەکان)، دەرخەری ئەو ڕاستییەیە کە دەستەی نووسەرانی گۆڤارەکە پەیڕەوییان لە ڕێبازێکی زانستیی سەردەمیانە و گشتگیر کردووە بۆ خستنەڕوو و گەیاندنی زانیارییەکان بەدروستترین شێوە.

لە ڕووی ژمارەی لاپەڕەکانەوە ئەم گۆڤارە جێگیرییەکی تەواوەتی بەخۆوە نەبینیوە، بەڵکو بەپێی قۆناغ و بارودۆخی دەرچوونی ژمارەکان گۆڕانکاریی بەسەردا هاتووە. لە دەستپێکی دەرچوونی گۆڤارەکەدا، ژمارە (١) بە فراوانترین قەبارە و بە ٢٠٨ لاپەڕە کەوتووەتە بەردەست[١٧]. لە دوای ئەوەوە، جۆرێک لە پێوەرێکی جێگیر لە قەبارەی گۆڤارەکەدا پەیڕەو کراوە،بە جۆرێک بەشی هەرە زۆری ژمارەکانی گۆڤارەکە (٢، ٣، ٤، ٥، ٦، ٧، ٨، ٩، ١١، ١٢، ١٣، ١٤) بە شێوازێکی جێگیرو ڕێکخراو بە ٢٠٠ لاپەڕە چاپ کراون[١٨]. لە پاڵ ئەم جێگیرییەدا، جۆرێک لە لادانی تەکنیکیی بچووک لە هەندێک ژمارەدا بەدی دەکرێت، بۆ نموونە ژمارەکانی (١٠، ١٥، ١٦) تەنیا بە یەک لاپەڕە کەمتر، واتە بە ١٩٩ لاپەڕە دەرچوون[١٩]. کەئەمەش جیاوازییەکی ئەوتۆ لە پێکهاتەی گشتی گۆڤارەکەدا دروست ناکات، بەڵام گۆڕانکارییە بنچینەییەکە، هاوشێوەی لایەنە تەکنیکییەکانی دیکە، لە کۆتا ژمارەدا ڕوویداوە، لە ژمارە (١٧) دا ژمارەی لاپەڕەکانی گۆڤارەکە بە شێوەیەکی بەرچاو کەم بووەتەوە و دابەزیوە بۆ ١٥٩ لاپەڕە[٢٠]. ئەم کەم بوونەوەیە (کە نەمانی ٤٠ لاپەڕەیە بەراورد بە ژمارەکانی پێشوو)، هاوکات لەگەڵ بچووک بوونەوەی قەبارەی گۆڤارەکە لەو ژمارەیەدا، ئاماژەیە بۆ ئەوەی کە گۆڤارەکە لە خولی دووەمیدا ڕووبەڕووی گۆڕانکاریی لە ستراتیژیی چاپ، دارایی، یان بڕی ئەو بابەتانە بووەتەوە کە بۆ بڵاوکردنەوە ئامادە کراون.

لە ڕووی قەبارە و پێوانەوە(درێژی و پانی)، گۆڤارەکە بە درێژایی تەمەنی دەرچوونی ژمارەکانی، پێوانەیەکی تەواو جێگیر و نەگۆڕی نەپاراستووە و جۆرێک لە هەڵبەز و دابەز لە قەبارەی چاپەکانیدا بەدی دەکرێت. بە شێوەیەکی گشتی، بەشێکی زۆری ژمارەکانی گۆڤارەکە کە بریتین لە ژمارەکانی (٣، ٤، ٥، ٦، ٧، ٨، ٩، ١٠، ١١،١٢، ١٦) بە یەک قەبارەی هاوبەش و تا ڕادەیەک گەورەتر دەرچوون، کە پێوانەکەیان بریتییە لە (١٨,٥سم × ٢٦سم)[٢١]. لە بەرانبەردا، کۆمەڵێکی دیکە لە ژمارەکان قەبارەیان کەمێک بچووکترە ، بۆ نموونە ژمارەکانی (١، ١٤، ١٥) بە پێوانەی (١٨سم × ٢٥سم) دەرچوون[٢٢]،لە پاڵ ئەمانەشدا، هەندێک ژمارە قەبارەی تایبەت بە خۆیان هەیە و کەمێک جیاوازن لە ژمارەکانی دیکە، وەک ژمارە (٢) کە پێوانەکەی (١٨,٥سم × ٢٥,٥سم)ە[٢٣]، هەروەها ژمارە (١٣) کە پێوانەکەی (١٨سم ×٢٤,٥ سم)ە[٢٤]. وەک پێشتریش لەسەر لایەنی هونەری گۆڤارەکە ئاماژەمان پێدا، گەورەترین گۆڕانکاری و بچووک بوونەوە لە قەبارەدا، لە کۆتا ژمارەدا ڕوویداوە کە ژمارە (١٧)یە ، پێوانەکەی بە شێوەیەکی بەرچاو دابەزیوە بۆ (١٧,٥سم × ٢٤سم)[٢٥]. ئەم جیاوازییانە لە پێوانەی چاپی گۆڤارەکەدا، هەرچەندە لە هەندێک ژمارەدا جیاوازییەکە تەنیا چەند سانتیمەترێک یان ملیمەترێکە، بەڵام دەکرێت بگەڕێتەوە بۆ هەلومەرجی تەکنیکیی چاپخانەکان، جۆری ئەو کاغەزەی بەکارهاتووە، یان گۆڕانکاری لە ئامێرەکانی بڕینی کاغەز لەو قۆناغە جیاوازانەدا.

سەرەڕای بچووکبوونەوەی قەبارەکەی، گۆڕانکارییەکی دیاری دیکە لەسەر بەرگی ژمارە (١٧) بەرچاو دەکەوێت، ئەویش گۆڕینی لۆگۆ و هێڵکاریی نووسینی ناوی گۆڤارەکەیە. وەک لە بەراوردکاری نێوان ژمارەکانی پێشوو و ژمارەی کۆتاییدا دەردەکەوێت، ناوی گۆڤاری هەولێر لە ژمارەکانی پێشوودا بە فۆنتێک و نەخشێکی خۆشنووسی دیاریکراو نووسراوە، بەڵام لە ژمارە (١٧)دا، شێوازی نووسینی ناوەکە بە تەواوی گۆڕدراوە بۆ نەخشێکی جیاوازتر و ئەستوورتر[٢٦]. لەڕووی نەخشەسازییەوە

تایبەتمەندییەکی تری بەرچاوی گۆڤارەکە بریتییە لە زیندوویتیی ڕەنگەکان و گرنگیدان بە لایەنی ئەرشیفی وێنەیی لەسەر بەرگەکانی. نەخشاندنی پیتەکان و نووسینی ناوی گۆڤارەکە لەسەر بەرگەکان بە کۆمەڵێک ڕەنگی جیاواز و زیندوو نەخشێنراوە، لەوانە (شین، سوور، مۆر، زەرد و ڕەش)، بەڵام لەناو ئەم هەمەڕەنگییەدا، هەردوو ڕەنگی سوور و شین زۆرترین ڕێژەیان بەرکەوتووە و زۆرتر لە ڕەنگەکانی دیکە بەکارهاتوون، کە ئەمەش شوناسێکی بینراوی جیاکەرەوەی بە بڵاوکراوەکە بەخشیوە[٢٧].

سەرباری ئەوەش، بەرگی پێشەوە و دواوەی گۆڤارەکە (بە هەردوو دیوی دەرەوە و ناوەوەیدا) بە شێوەیەکی ڕەنگاوڕەنگ چاپ کراون. ئەم ڕووبەرە ڕەنگاوڕەنگەی بەرگەکان بە سادەیی جێ نەهێڵراوە، بەڵکو بەکارهێنراوە بۆ بڵاوکردنەوەی وێنە دەگمەن و مێژووییەکانی شاری هەولێر. گۆڤارەکە لە ڕێگەی بەرگەکانیەوە چەندین دیمەنی ناوازەی شارەکەی دۆکیومێنت کردووە، وەک وێنەکانی (قەڵای دێرینی هەولێر، منارەی چۆلی، دەرگای قەڵا، گەرماوی قەڵا، کۆڵان و گەڕەکەکانی ناو قەڵا)[٢٨]. دیارە خستنەڕووی ئەم وێنانە، نەک تەنیا لایەنی جوانکاریی گۆڤارەکەی دەوڵەمەند کردووە، بەڵکو بەهایەکی شوێنەواری و کولتووریی گەورەی پێ بەخشیوە و گۆڤارەکەی کردووەتە ئەرشیفێکی بینراو بۆ پاراستنی یادەوەری و سیمای شارستانیی هەولێر.
هەر پەیوەست بە نەخشەسازی و ناوەڕۆکی بەرگی گۆڤارەکەوە، لە هەندێک ژمارەی دیاریکراودا ئاراستەی بڵاوکردنەوەی وێنەکان گۆڕانکارییەکی بابەتییان بەخۆوە بینیوە و ڕەهەندێکی ڕێزلێنان و یادکردنەوەیان وەرگرتووە. بۆ نموونە، لە ژمارە (١٠)ی گۆڤارەکەدا، هەردوو بەرگی پێشەوە و دواوە (بە هەردوو دیوی دەرەوە و ناوەوە) تەرخان کراون بۆ بڵاوکردنەوەی وێنەکانی فرەنسۆ هەریری، ئەم ئامادەییەی وێنەی ناوبراو لە ژمارەکانی دواتریشدا درێژەی هەبووە، بە جۆرێک لە ژمارە (١٥)دا، دیوی ناوەوەی بەرگی پێشەوە جارێکی دیکە وێنەیەکی فرەنسۆ هەریری لەخۆگرتووە[٢٩]. لە دواهەمین ژمارەیدا کە ژمارە (١٧)یە، گۆڤارەکە دیدگایەکی فراوانتر لەسەر بەرگەکەی پێشکەش دەکات. لەم ژمارەیەدا، لە پاڵ دانانی وێنەی فرەنسۆ هەریری، بەرگەکە تەرخان کراوە بۆ پیشاندانی وێنەی ئەو پرۆژە خزمەتگوزاری و ئاوەدانکردنەوە ستراتیژیانەی کە لە شاری هەولێر جێبەجێ کراون، کە دیارترینیان وێنەی پرۆژەی پارکی منارەیە[٣٠]. ئەم تێکەڵکردنەی وێنەی خاوەن ئیمتیاز لەگەڵ پرۆژە خزمەتگوزارییە نوێیەکان، ڕەنگدانەوەیەکی ئاشکرایە بۆ بەستنەوەی ڕۆڵی کەسایەتییەکان بە پرۆسەی پێشکەوتن و گەشەسەندنی شارەکەوە . لە ڕێگەی ئەم هەنگاوەوە، گۆڤارەکە بەرگەکانی تەنیا وەک ڕوویەکی جوانکاری بەکارنەهێناوە، بەڵکو وەک دۆکیومێنتێکی سەردەمیانە خستوونیەتە ڕوو بۆ تۆمارکردنی هەنگاوەکانی ئاوەدانکردنەوە و گۆڕانی سیمای شاری هەولێر.

گرفتە داراییەکان و ئایندەی گۆڤاری هەولێر

یەکێک لە گرفتە بەردەوامەکانی گۆڤارەکە نەبوونی بودجەیەکی تایبەت و جێگیر بووە بۆ دابینکردنی تێچووەکانی. لە سەرەتای دەرچوونیەوە، گۆڤارەکە پشتی بە سەرچاوەیەکی دارایی دامەزراوەیی یان حکومی نەبەستووە، بەڵکو لە ژمارە(١-٩) تێچووی چاپکردنەکەی لەسەر ئەرکی کەسیی فرەنسۆ هەریری بووە(سدیق،ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل٧ ؛ هەولێر،ژ١٤،بەهاری٢٠٠٢،ل٣)، بەڵام دوای کوژرانی نێوبراو،گۆڤارەکە بۆشاییەکی گەورەی دارایی تێکەوت. لەم قۆناغە هەستیارەدا وەک وەفایەک بۆ ڕۆڵ و پەیامەکەی خاوەن ئیمتیاز، شێخ یەزدین (١٩٥٤-٢٠٠٤)ئەرکی دارایی و تێچووی لەچاپدانی گۆڤارەکەی گرتە ئەستۆ، بە سایەی ئەم پاڵپشتییەوە گۆڤارەکە توانی لە ژمارە (١٠-١٦) بەردەوام بێت(هەولێر،ژ١١،هاوینی٢٠٠١،ل٤ ؛ ژ١٢،پاییزی٢٠٠١،ل٣-٤).

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 10
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

سەرەڕای ئەو هەوڵانە، لە دوای دەرچوونی ژمارە (١٦)، گۆڤارەکە بەهۆی بێدەرامەتی و نەبوونی توانای دارایییەوە تووشی پچڕانێکی گەورە بوو، بە جۆرێک بۆ ماوەی (٤) ساڵ لە دەرچوون وەستا. ئەم وەستانەش لە کاتێکدا بوو کە لەو سەردەمەدا هیچ گۆڤار و ڕۆژنامەیەک لە کوردستاندا نەبوو بتوانێت بەبێ کۆمەکی دارایی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لەلایەن حکومەت یان دامەزراوەیەکی زەبەلاحی هاوشێوەی بەردەوام بێت لە بڵاوکراوەکانی. سەیرکردنی لیستی کۆمەک و هاوکارییەکانی حکومەتی هەرێمی کوردستان لەو قۆناغەدا ئەوە دەسەلمێنێت کە مانگانە بڕی چەندین ملیۆن دینار وەک پاڵپشتی دەدرا بە (دەزگا، گۆڤار، ڕۆژنامە، سەنتەر و ڕێکخراوەکان)، لە بەرانبەر ئەمەشدا، گۆڤاری هەولێر لە دەرەوەی هەموو جۆرە هاریکاری و کۆمەکیکردنێکی حکومی هێڵرابووەوە و تەنیا پشتی بە توانە سەربەخۆکانی بەستبوو(هەولێر،ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل٥).

دواجار پاش ئەم پچڕانە نەخوازراوە، لە هاوینی ساڵی ٢٠٠٦دا، گۆڤارەکە بە دەرچوونی ژمارە (١٧) پێی نایە قۆناغی (خولی دووەم)ی خۆیەوە. تێچووی چاپی ئەم ژمارە نوێیەش لەچاپخانەی منارە بەچاپ گەیەندراو لەسەر ئەرکی فەوزی فەرەنسۆ هەریری(کوڕەگەورەی فرەنسۆ) دابین کرا. هەر لەم ژمارەیەی خولی دووەمدا، گۆڤارەکە بۆ تێپەڕاندنی قەیرانەکان و مسۆگەرکردنی بەردەوامییەکەی، پەیامێکی ئاراستەی نووسەران و ڕۆشنبیرانی شارەکە کرد و داوای لێ کردن بە ناردنی (وتار، لێکۆڵینەوە، ڕیپۆرتاژ، شیعر و سەرجەم ئەو باسانەی کە پەیوەندییان بە هەولێرەوە هەیە) پشتیوانیی گۆڤارەکە بکەن، تاوەکو بە هاوکاریی گشتیی قەڵەم بەدەستان بتوانرێت گۆڤارە بە ڕێکی و بەبێ وەستانی دووبارە بگاتەوە دەست خوێنەران(هەولێر،ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل٦).

تەوەرەی دووەم : ڕەهەندە کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییەکانی شاری هەولێر لەگۆڤاری هەولێردا

١- لایەنی کۆمەڵایەتی

سەدەی بیستەم لە مێژووی شاری هەولێردا قۆناغێکی پڕ بایەخە، کە تێیدا پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان بە شێوەیەکی گونجاو لەگەڵ ژینگەی ناوچەکەدا، پارێزگارییان لە ناسنامەی خۆیان کردووە. لەم تەوەرەدا، بە پشتبەستن بە بابەت و نووسینەکانی (گۆڤاری هەولێر)، تیشک دەخرێتە سەر لایەنی کۆمەڵایەتیی شارەکە لەو قۆناغەدا. ژیانی کۆمەڵایەتیی هەولێر لە سەدەی بیستەمدا تەنیا گوزارشت نەبووە لە ڕۆژگارێکی سادە، بەڵکوو تابلۆیەکی زیندووی پێکەوە ژیان، دابونەریتی ڕەسەن، باوەڕە میللی و ئایینییەکان و ئەو پەیوەندییە مرۆییە پتەوانە بوون کە تاکەکانی کۆمەڵگەی بەیەکەوە گرێ داوە. لەم باسەدا وردەکارییەکانی ژیانی ڕۆژانە، شێوازی پۆشاک و کلتووری خۆراک، شان بەشانی نەریتە باوەکانی دیکە وەک بەشێکی دانەبڕاو لە مێژووی کۆمەڵایەتیی شارەکە دەخرێنە ڕوو، کە هەموویان پێکەوە وێنەیەکی گشتگیری ناسنامەی کۆمەڵگەی هەولێر لەو قۆناغە مێژوویەدا کێش دەکەن.

ژیانی ڕۆژانە و داب ونەریت

ڕەوتی ژیانی ڕۆژانە لە شاری هەولێر، ڕەنگدانەوەی پەیوەندییەکی توندوتۆڵ بووە لە نێوان ژینگەی سروشتی و باوەڕە ئایینییەکاندا. مزگەوت، تەکیە و خانەقاکان تەنیا شوێنی خواپەرستی نەبوون، بەڵکوو وەک ناوەندی بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری و وێژەی کوردی ڕۆڵی بەرچاویان گێڕاوە، بۆ نموونە تەکیە قادرییەکانی وەک (شێخ عەبدولکەریمی دارەخورما و شێخ محێدین) . خانەقا نەقشبەندییەکانی

وەک (شێخ مستەفای هەرشەمی ، شێخ تاجەدین وشێخە ڕەشکە) مەکۆی کۆبوونەوەی هـزریی شارەکە بوون(خەزنەدار،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل٣٢)، هاوکات مزگەوتی گەورەی قەڵا وەک بنکەیەکی پەروەردەیی خزمەتی کردووە لەکاتی کارەساتە سروشتییەکانی وەک مانگ گیران،خۆرگیران ، بوومەلەرزە و کارەساتە سرووشتییەکاندا سووڕەتی(الدخان) دەخوێندراو نوێژی بارانە ئەنجام دەدرا (موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣٩). لەپاڵ ئەم دامەزراوانەدا، باوەڕی میللیش ڕۆڵێکی کاریگەری هەبووە، داب ونەریتێک کەزیاتر لەلای ژنان باوبوو ئەویش سەردانیکردنی مەزارگەکان و مەرقەدی پیاوچاکەکان بووە کە لە ڕۆژانی دیاریکراوی وەک شەممە و چوارشەممەدا ڕوویان لە مەزارەکانی وەک (سوڵتان موزەفەر،چاکی بن عاردی، ستی ئیمام، شێخی چۆلی و پێنجە عەلی) کردووە ،بۆ نزاکردن ونەخۆشی و هاتنەدیی ئاواتەکانیان(ئەحمەد،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٥٨-١٦١).

لەو قۆناغەدا، بۆنە ئایینییەکان پێویستییان بە ڕێکخستنی کاتیی جەماوەری هەبووە، کە تێیدا ئامرازە سادەکان ڕۆڵی ڕاگەیاندنی گشتییان گێڕاوە. دیارترین نموونە لە مانگی ڕەمەزاندا بووە، کە بۆ دیاریکردنی کاتی بەربانگ، کۆمەڵگە پشتی بە دەنگی تۆپەکەی وەستا ڕەجەبی ڕەواندز دەبەست کە لە مزگەوتی مەلافەندییەوە دەتەقێنرا، ئەم تۆپە بە پەڕۆ و باڕووت پڕدەکرا بۆ ئەوەی دەنگدانەوەی بگاتە هەموو گەڕەکەکانی شار(بەرزنجی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل١٩٧-١٩٨). لە پاڵ ئەم ڕێکخستنە کاتییانەدا، مانگی ڕەمەزان و بۆنەکانی وەک جەژنی ڕەمەزان و قوربان، ڕەهەندێکی کولتووری و کۆمەڵایەتیی قووڵیان لەنێو پێکهاتەی شاری هەولێردا هەبووە. ئەمەش لە ڕێگەی پەیڕەوکردنی کۆمەڵێک نەریتی باوی وەک یارییە فۆلکلۆرییەکانی شەوانی ڕەمەزان، بەتایبەت یاریی سنی سنیانێ و سازدانی کۆڕە ئایینی و مۆسیقییەکانەوە بەرجەستە دەبوو، هەرچی پەیوەندی بە ڕۆژانی جەژنەوە هەیە، دەرکەوتە کۆمەڵایەتییەکان لە بەجێگەیاندنی سرووتە ئایینییەکانی وەک نوێژی بەکۆمەڵ، فراوانبوونی تۆڕی پەیوەندییەکان لە ڕێگەی سەردانیکردنی یەکتری و ڕەخساندنی پانتاییەکی کات بەسەربردن بۆ منداڵان خۆی دەنواند، کە تێیدا منداڵان بە پۆشاکە ڕەنگاوڕەنگەکانیانەوە بەشدارییان لە یارییە میللییەکانی بن لەیلوکانی وەک چەرخ وفەلەک، لەیلووک، یارییە دەستییەکان و ڕم بازیدا دەکرد(باکوری،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل١٧٧-١٧٨؛ موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٤٠ ؛ چیچو و قادر،١٩٨٥،ل٥٠-٥١).

لە لایەکی دیکەشەوە، یادکردنەوەی مەولوودی پێغەمبەر (د.خ) بە یەکێک لە دیارترین بۆنە ئایینی و مێژووییەکانی شارەکە هەژمار دەکرێت[٣١] ، کە ڕەگ و ڕیشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی سوڵتان موزەفەرەدین کەوکەبەری (١١٢٨-١٢٣٣) ،کە وەک میراتێکی کلتووریی چەسپاو ماوەتەوە. ئەم بۆنەیە ساڵانە بە شێوەیەکی ڕێکخراو لە ناوەندە ئایینییەکانی وەک مزگەوت، تەکیە و خانەقاکاندا بەڕێوە دەچوو، کە بۆ دەوڵەمەندکردنی مەراسیمەکە و بەرز ڕاگرتنی ئاستی چالاکییەکە، پەنا دەبردرایە بەر بانگهێشتکردنی قورئان خوێن، مەقامبێژ و دەنگخۆشانی شارەزا لە ناوخۆ و دەرەوەی شارەکە. پرۆسەی بەڕێوەچوونی یادەکە تێکەڵەیەک بوو لە خوێندنەوەی مەولوودنامە، پێشکەشکردنی قەسیدە و ستایشی ئایینی بە هاوەڵیی ئامێری دەف وگووتنی مەقام، هاوشان لەگەڵ ئەنجامدانی زیکر و تەهلیلە و نزا، کە لە کۆتاییشدا وەک نەریتێکی میوانداری، خواردن و شیرینی بەسەر ئامادەبوواندا دابەش دەکرا(خدر،ژ٨ ، پایزی٢٠٠٠،ل٧٠-٧١).

هاوشان لەگەڵ شێوازی ژیانی ڕۆژانە و دابونەریتی خەڵکی هەولێر، گرنگیدانی دانیشتووان بە پاکوخاوێنی هۆکارێکی سەرەکی بووە بۆ ئەوەی گەرماوە گشتییەکانی ناو قەڵا و گەڕەکەکانی شار لە ڕۆژانی هەینیدا قەرەباڵغییەکی زۆر بەخۆیانەوە ببینن ،لەبەر ئەوەی بەشێک لەماڵەکان لەو سەردەمەدا ئەگەر گەرماوی گەورەیان نەبووبێت ئەوا شوێنێکی بچووکیان لەناو ماڵەکانیاندا بە ناوی سەرشۆرک بۆ

خۆشوشتن دابین کردووه، لەگەڵ ئەوەشدا وەک نەریتێکی چەسپاو لە ژیانی ڕۆژانەیاندا گەرماوی تایبەت بە ژنان هەبووە یانیش لە گەرماوەکانی قەڵادا کاتەکان بە شێوەیەک ڕێکخراون کە کاتەکانی بەیانی بۆ ژنان و پاش نیوەڕۆ بۆ پیاوان تەرخان کراون(مەخموری،ژ٧،هاوینی ٢٠٠٠،ل٧٥ ؛ موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣٥).

لە سەدەی بیستەمدا، کۆمەڵگەی هەولێر نموونەیەکی زیندووی ئەو کۆمەڵگە نەریتییانە بوو کە تێیدا دابونەریتە کۆمەڵایەتییەکان و باوەڕە میللییەکان ڕۆڵێکی ناوەندییان لە گوزەرانی ڕۆژانەی تاکەکاندا دەگێڕا. لەم قۆناغەدا، بەهۆی سنووردارێتی ئامرازەکانی پزیشکی سەردەمیانەوە، سیستەمی پاراستنی تەندروستی لە شارەکەدا پشتی بە تێکەڵەیەک لە دەرمانسازیی سروشتی و ڕێکارە دەروونی و ڕۆحییەکان دەبەست بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی نەخۆشییەکان. ئەم چارەسەرانەش بەسەر دوو ئاراستەی سەرەکیدا دابەش ببوون. ئاراستەی یەکەم تایبەت بوو بە نەخۆشییە دەروونی و باوەڕە میللییەکان ،کە زیاتر وەک پاڵپشتییەکی دەروونی بۆ نەخۆش بەکاردەهێنرا بۆ نموونە لە کاتی مامەڵەکردن لەگەڵ ترسی منداڵدا ڕێکاری توانەوەی مس لە ناو ئاودا پەیڕەو دەکرا بەو ئامانجەی شێوەی هۆکاری ترسەکە دەربکەوێت، هەروەها لە کاتی دواکەوتنی ڕۆیشتنی منداڵدا پەنا دەبرایە بەر بەستنی دەزوو لە قاچی منداڵەکە کە دەبووایە لەلایەن یەکەم کەسی دەرچووی نوێژی هەینییەوە بیپرێت، سەرباری ئەوەش بڕوا وابوو کە بەشێک لە تا و نەخۆشییەکانی منداڵ سەرچاوەکەی چاوپیسییە و بۆ چارەسەرکردنی ئەمەش ناوی ئەو کەسانە دەنووسرا کە گومانیان لێ دەکرا ، پاشان کاغەزەکە دەسووتێنرا(موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣٧-٣٨).

لە چوارچێوەی ئاراستەی دووەمدا کە تایبەت بوو بە نەخۆشییە جەستەییەکان پزیشکی میللی پشتی بە بەکارهێنانی کەرەستە سروشتی و ڕووەکییەکان دەبەست وەک نموونەیەکی کردەیی بۆ چارەسەری هەوکردنی لەوزەتێن و قورگ ئێشەی منداڵ تێکەڵەیەک بە ناوی ئاغز دەرمانی بەکاردەهێنرا کە لە قاوەی هاڕاو پێکهاتبوو ، هاوکات لە بواری چارەسەرکردنی برینە دەرەکییەکان و ئازاری پەلەکاندا شێوازی بەکارهێنانی ئەندامەکانی ئاژەڵ وەک پەنکریاسی بەرخ بەکاردەهێندرا بە مەبەستی خێرا سارێژبوونی برینەکە. لە پاڵ ئەمەشدا بۆکەم کردنەوەی ئازاری جومگەکان و کرژبوونی ماسولکەکان تێکەڵەیەک لە ئاردو ئاو کە پێیدەگوترا نیوەنمەک دروست دەکرا و لەسەر شوێنەکە دادەنرا(موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣٧). بەم شێوەیە سیستەمی چارەسەریی پێشینەی شارەکە، تێکەڵەیەک بوو لە بیروباوەڕی کۆمەڵایەتی و بەکارهێنانی سەرچاوە سروشتییەکان بۆ پاراستنی تەندروستیی تاکەکان.

قۆناغەکانی گەشەکردنی مرۆڤ لە کۆمەڵگەی کوردەواریدا بە کۆمەڵێک ڕێوڕەسمی کۆمەڵایەتی و خێزانیدا تێپەڕیون. کە سەرەتای ئەم قۆناغانە بە پرۆسەی لەدایکبوون لە ژینگەی ماڵدا ، لەسەر دەستی مامانە بەتەمەن و بەئەزموونەکان بە بەکارهێنانی کەرەستەی سادە دەستیپێکردووە . بۆ مەبەستی گەڕاندنەوەی توانای جەستەیی دایکەکە پشت بە پێدانی خۆراکی وزە بەخشی. خۆماڵی وەک تەڕە حەلوا و دۆشاو و ڕۆن و مێوژ بەستراوە. لە قۆناغی دواتردا ، لە پرۆسەی پێگەیاندنی سەرەتاییدا منداڵ لە ڕێگەی شیری دایکەوە بەخێو کراوە ، بەڵام لە کاتی نەخۆش کەوتنی دایک یان کەمیی شیرەکەی ژنانی دراوسێ و خزم و ناسیاوان ئەرکی پێدانی شیریان بە منداڵەکە گرتووەتە ئەستۆ، لە کاتێکدا خێزانە دەوڵەمەندەکان دایەنی تایبەتیان بۆ ئەم مەبەستە بەکرێ گرتووە(خەزنەدار،ژ١٤،بەهاری٢٠٠٢،ل٣١ ؛ چاوشلی،٢٠٠٩،بەرگی٦،ل٢٤١٥) .
لەپاڵ ئەمەشدا نەریتی خەتەنەکردنی کوڕان وەک بۆنەیەکی دیاری کۆمەڵایەتی و خێزانی لە کۆتایی وەرزی هاویندا بە شێوەی بەکۆمەڵ ئەنجام دراوە. کە تێیدا دراوسێ و خزمەکان کوڕەکانیان لە

يەک ماڵدا کۆکردووەتەوە ، پزیشکە میللییەکانی وەک(مام سەید زەکی) ئەم ئەرکەیان جێبەجێ کردووە ،پاشان کراسێکی سپیی شۆڕیان لەبەر منداڵەکان کردووە ، بۆ کەم کردنەوەی ئازارەکانیان شیرینییان پێ داون . سەرباری ئەوەش ئەم بۆنەیە ڕەهەندێکی ئایینی و کولتووریی لەخۆگرتووە کە خۆی لە خوێندنەوەی مەولوود و لێدانی دەف و ئامادەکردنی خواردن و میوانداریکردندا بینیوەتەوە ، هەر لەم چوارچێوەیەدا خێزانە خانەدان و کاربەدەستەکان ئاهەنگی فراوانتریان ساز کردووە و گۆرانیبێژە ناسراوەکانیان بانگهێشت کردووە(موفتی ،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣٦ ؛ خەزنەدار،ژ١٥،هاوینی٢٠٠٢،ل٤٤ ؛ باکوری،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل١٨١).

لە قۆناغی پێگەیشتن و پێکهێنانی خێزاندا نەریتە کۆمەڵایەتییەکان کۆمەڵێک پێوەریان لەخۆگرتبوو، کە تیایدا جیاوازییەکی ئاشکرا لە نێوان ژینگەی شار و گونددا بەدی کراوە. بە جۆرێک لە گوندەکاندا ئاهەنگەکان زیاتر بە شایی وهەڵپەرکێ و بەکارهێنانی ئامێرەکانی دەهۆڵ و زورنا بەڕێوەچوون ، بەڵام لە شارەکاندا زەماوەندەکان پشتیان بە گۆرانی گوتن بەستووە و کەمتر هەڵپەرکێی تێدا کراوە(سنجاوی،ژ٥،زستانی٢٠٠٠،ل٨٩ ؛ سامان،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١٢٨ ؛ چاوشلی،٢٠٠٩،بەرگی٦ ،ل٢٤١٥). لەم چوارچێوەیەدا پرۆسەی دیاریکردنی هاوسەر خەسڵەتێکی داخراوی هەبووە و بڕیاردان لەسەر بنەمای هەڵسەنگاندنی خێزانی بووە نەک خواستی کەسیی زاوا، چونکە پیاو تا شەوی گواستنەوە بووکەکەی نەبینیوە ، تەنیا دایک و خوشک و کەسوکاری زاوا ئەرکی بینین و هەڵبژاردنیان گرتووەتە ئەستۆ ،هەرچەندە لەگەڵ پەیدابوونی کامێرای سادە لە ساڵانی بیستەکانی سەدەی ڕابردوودا گۆڕانکارییەک لەم پرۆسەیەدا ڕوویدا بە جۆرێک ئەو ژنەی کە ڕۆڵی نێوەندگیری دەگێڕا وێنەی کچ و کوڕەکەی بە یەکتری نیشان دەدا . کە ئەم هەنگاوە ئاسانکارییەکی زیاتری بۆ پرۆسەکە دەرەخساند، هاوکات پێش ئەنجامدانی گرێبەستی هاوسەرگیری گەرماوی گشتی وەک ناوەندێکی پشکنینی شاراوە بەکارهاتووە ،کە تێیدا دایکی زاوا بە ڕاسپاردنی کەسێک بەدواداچوونی بۆ باری تەندروستیی کچەکە کردووە . لە پاڵ ئەمەشدا نەریتێکی جێگیری دیکە هەبووە کە ڕۆژێک پێش گواستنەوە بووک و زاوا بە جیا و بە هاوەڵیی کەسێکی نزیکیان سەردانی گەرماویان کردووە(خدر،ژ١٣،کۆتایی٢٠٠١،ل١٥١ ؛ موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣٥-٣٦ ؛ مەخموری،ژ٧،هاوینی٢٠٠٠،ل٧٧).

سەبارەت بە لایەنی ئایینی پرۆسەکە مارەبڕین لەسەر بنەماکانی ئایینی ئیسلام لەلایەن مەلا یان قازییەوە ئەنجام دراوە. کە تێیدا بێدەنگیی بووک لە کاتی پرسیارکردنی قازی بۆ سێ جار وەک گوزارشتێک بۆ چەمکی شەرم و بەهایەکی باڵای ڕەوشتی لێکدراوەتەوە، لە قۆناغی کۆتایی و لە ڕێوڕەسمی گواستنەوەدا کۆمەڵێک هێمای کەلەپووری بەرجەستە بوون وەک پۆشینی پەچە وتارای سوور لەلایەن بووکەوە ، ڕازاندنەوەی کەژاوەکەی بە ئاوێنە بۆ مەبەستی ڕووناکی ، چەقۆ بۆ پاراستن و نان وەک هێمای بەرەکەت . لە کۆتاییشدا لە ڕۆژی گواستنەوەکەدا باوک و برای بووک لەبەرچاو ون دەبوون و شەویان لە ماڵێکی دوور لە شوێنەکە بەسەر دەبرد یان گەشتیان بۆ شارێکی دیکە دەکرد(موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣٦).

دەکرێ بڵێین ئەمە وەک ڕەفتارێکی نەریتی بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ باری دەروونی و قورسیی قۆناغی جیابوونەوەی کچەکەیان لە خێزان جێبەجێ کراوە . لەلایەکی دیکەوە لە ڕوانگەی شیکارییە کۆمەڵایەتییەکانەوە ئەم دیاردەمانە تەنیا پەیوەست نەبووە بە سۆز و خەمبارییەوە، بەڵکوو ڕەگێکی قووڵتری هەبووە کە دەگەڕێتەوە بۆ چەمکی شەرم و داخراویی سروشتی کۆمەڵگەی کوردی لەو سەردەمەدا ،بە جۆرێک کە چوونە دەرەوەی کچ بۆ ماڵی بێگانە بە کۆمەڵێک بەهای وەک شەرم و ئابڕوو دەورە دراوە ، ئامادەبوونی باوک و برا لەکاتی گواستنەوەدا لە پێش چاوی خەڵک وەک کارێکی نەگونجاو و پێچەوانەی هەیبەتی نێرینە و پاراستنی پێگەی کۆمەڵایەتیی خێزانەکە لێکدراوەتەوە. بۆیە

بەجێهێشتنی ماڵەکە جۆرێک بووە لە کاردانەوەی نەریتی بۆ خۆپاراستن لە تێڕوانینی کۆمەڵگە و پارێزگاریکردن لەو بەها باوانەی کە حوکمی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیان کردووە.

بەرزبوونەوەی پلەکانی گەرما لە وەرزی هاویندا کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر شێوازی ژیانی ڕۆژانەی دانیشتووانی شاری هەولێر هەبووە . گۆڕانکاری ڕیشەیی لە شێوازی مانەوە لە ماڵدا دروست کردووە ،بە جۆرێک نووستن لەسەر بانی خانووەکان بووبووە نەریتێکی گشتگیر، کە سەرجەم چین و توێژەکانی کۆمەڵگەی تێدەپەڕاند و وەکوو ڕێکارێکی سروشتی بۆ خۆگونجاندن لەگەڵ کەش وهەوا پەیڕەو دەکرا، هەرچەندە لەم نێوانەدا جیاوازیی چینایەتی لە شێوازی مانەوەدا ڕەنگی دابووەوە بەوەی چینی دەسەڵاتدار و سەرمایەدار لەسەر جێگەی دارینی چوار پایەی بەرزکە بە چیغ یان کوڵەی لوولپێچ دەورە درابوو دەنووستن ،بۆ ئەوەی خۆیان لە مێشوولە و مێرووەکان بپارێزن(بێخاڵی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٧٤-١٧٥ ؛ موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣٤) . خێزانەکان ڕۆژانە کەلوپەلەکانیان دەگواستەوە و پێداویستییەکانی وەک پێخەف ،شەربەی ئاو، ماستاو و میوەیان دەبردە سەربان و لەسەر ستارەکان دایاندەنا ،بە پێچەوانەشەوە لە بەرەبەیاندا هەموو ئەو کەلوپەلانەیان دەهێنایەوە خوارەوە ، لە لایەکی دیکەشەوە بۆ پاراستنی نێوان لە کاریگەرییەکانی وەرزی زستان و ڕێگریکردن لە دڵۆپەکردنی بنمیچەکان پێش هاتنی وەرزی باران بارین، دانیشتووان بە ئەرکێکی بەکۆمەڵ سەربانی خانووەکانیان بە قوڕی سوور وکا سواق دەدا (بێخاڵی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٧٤-١٧٥ ؛ موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٤٠). کە ئەمەش گوزارشتە لە ئاستێکی بەرزی هۆشیاریی کۆمەڵایەتی بۆ پاراستنی خانوو و ئامادەکاری بۆ گۆڕانکارییە کەشوهەواییەکان.

بۆنەی نەتەوەیی نەورۆز، لە مێژووی کۆمەڵایەتیی ناوچەکەدا وەک هێمایەکی سەرەکی بۆ نوێ بوونەوەی سروشت و ڕەنگدانەوەی شوناسی گشتی پێناسە دەکرێت. لەگەڵ دەستپێکردنی وەرزی بەهاردا، گوڕەپان و سەیرانگاکانی وەک (باخی سەعید ئاغا، چەمی ئاغۆلان و شێخ گەزنە) دەبوونە ناوەندی سەرەکی بۆ گردبوونەوە و تێکەڵاوبوونی توێژە جیاوازەکان، ئەمەش بەشێوەیەکی بەرچاو دەبووە هۆی نزیکبوونەوەی توێژە جیاوازییەکان و سڕینەوەی جیاوازییەکانی نێوان چینە کۆمەڵایەتییەکان. هاوشان لەگەڵ ئەم یەکگرتووییەدا، پۆشینی جلی ڕەسەنی کوردی و ئامادەکردنی چێشتی ڕەسەن وەک کفتەی بروێش، یاپراغ و تەرەساز، لەپاڵ شایی و هەڵپەڕکێی بەکۆمەڵدا، وەک هۆکارێکی بنەڕەتی بۆ پاراستنی یەکڕیزی و بەهێزکردنی پێوەندییە مرۆییەکان ڕۆڵی خۆیان دەگێڕا. لە پاڵ شادی و ئاهەنگ گێڕاندا، ئەم کۆبوونەوانە گۆڕەپانێک بوون بۆ نمایشکردنی کارامەیی سوارچاکان لە ڕێگەی یارییەکانی وەک ئەسپ سواری و ڕم بازی(جلیتبازی)، بەشداربووان ئاستێکی باڵای نیشانەشکێنی و کۆنترۆڵی جەستەییان پێشکەش دەکرد، وەک توانای پێکانی بزماری ناڵی ئەسپەکانیان بە گوللە بەبێ ئەوەی زیان بە ئاژەڵەکان بگەیەنن.(بێخاڵی،ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل٩٩ ؛ بێخاڵی،ژ١٤،بەهاری٢٠٠٠،ل٦٦). ئەم چالاکییانە ڕەنگدانەوەی گرنگیدانی کۆمەڵگە بوون بە مەشقی جەستەیی و پاراستنی هونەرەکانی سوارچاکی لە چوارچێوەی نەریتە فۆلکلۆرییەکاندا.

پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان

وەک ڕەنگدانەوەیەک بۆ ڕۆڵی کۆمەڵایەتیی دیوەخان و کۆڕەکان لە شاری هەولێر، لە ساڵی ١٩٢٤دا قەڵای هەولێر نزیکەی ٢٠ کۆڕی جیاوازی تێدا بووە، کە بەپێی جۆری چالاکی و ئەرکەکانیان بەسەر سێ گرووپی سەرەکیدا دابەش دەبوون. لەم نێوەندە کۆمەڵایەتییەدا، کۆڕی زانایانی ئایینی گرنگییەکی زۆری هەبووە کە زیاتر تەرخان دەکرا بۆ پێشکەشکردنی ڕێنوێنیی فیکری، وتاردان، تاوتوێکردنی ژیاننامەی پێغەمبەر (د.خ) و خەلیفەکانی ڕاشدین. هاوشان لەگەڵ ئەم جۆرە، کۆڕی

شێخەکانی تەکیە و تەریقەت لە ڕۆژانی دووشەممە و هەینیدا دەبوونە ناوەندێک بۆ بەڕێوەبردنی ڕێوڕەسمی زیکر، کە لە هەمان کاتدا خەڵکی ناوچەکە بۆ نزاکردن و چارەسەرکردنی کێشە تایبەتییەکانیان ڕوویان تێدەکردن. لەلایەکی دیکەشەوە، کۆڕی پیاوماقوڵان وکەسایەتییە دیارەکان وەک سەکۆیەکی گرنگ بۆ گۆڕینەوەی هەواڵە سیاسی و ئابوورییەکان دەردەکەوت، کە تێیدا گێڕانەوەی حیکایەتە مێژووییەکان، گواستنەوەی کەلەپووری زارەکی و خوێندنەوەی هۆنراوە بەشێکی سەرەکی بوون لە بونیادی چالاکییەکانی ئەم کۆڕانە(موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣٨).

لەکاتێکدا کە ئەم کۆڕانە لە ناوەوەی قەڵادا لەسەر بنەمای ئەرکە ڕۆشنبیری و ئایینییەکان ڕێکخرابوون، لە دەرەوەی قەڵاشدا دیوەخانی دەستەبژێر وکەسایەتییە دەوڵەمەندەکان وەک ناوەندێکی پەیوەندیدار بە کاروباری سیاسی و وێژەیی سەریان هەڵدا، هەرچەندە لە هەندێک باریشدا ئەم شوێنانە بۆکات بەسەربردنی تایبەتی وەک خواردنەوە و قومارکردن بەکاردەهێنران. ئەم جیاوازییە لە ئەرکی دامەزراوە نەریتییەکاندا، بە شێوازێکی دیکە لە ناوچە گوندنشینەکاندا ڕەنگی دەدایەوە، بە جۆرێک کە لە گوندەکاندا دیوەخانی ئاغا و کوێخاکان ئەرکێکی گشتگیری کۆمەڵایەتی و کارگێڕییان لەئەستۆ گرتبوو. لەم ڕووەوە، ئەم دیوەخانە گوندنشینیانە وەک دادگایەکی نەریتی و ناوەندێکی سەرەکی بۆ ناوبژیوانی کاریان دەکرد، کە بەشێوەیەکی کارا دەبوونە شوێنی یەکلاییکردنەوەی ململانێ و کێشەکانی پەیوەست بە زەوی وزار، مەڕداری و کێشە کۆمەڵایەتییەکانی نێوان دانیشتووان(خەزنەدار،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل٣١-٣٢ ؛ سنجاوی،ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل١٢٥-١٢٦،١٣١).

لەپاڵ ئەم دامەزراوە نەریتییانەدا چایخانەکان ڕۆڵێکی تەواوکەری گرنگیان لە فراوانکردنی کایەی گشتیدا گێڕاوە، بە جۆرێک کە ئەرکی ئەم شوێنانە تەنیا لە خواردنەوەی چا دا کورت نەکراوەتەوە، بەڵکوو وەک ناوەندێکی پەروەردەیی نافەرمی و پێگەیەکی ڕۆشنبیری بۆ دانیشتووان خزمەتیان کردووە[٣٢] . لەم چوارچێوەیەدا، چایخانەکان ئامرازەکانی وەک ڕادیۆ و قەوانیان وەک هۆکارێک بۆ ئاشناکردنی کۆمەڵگە بە هونەر بەکارهێناوە ، لە هەمان کاتدا بوونەتە مەکۆی سەرەکی بۆ چالاکی حیکایەت خوانەکان. بۆ سەلماندنی ئەمەش، دەکرێت ئاماژە بە چایخانەکەی عەبۆی قاوەچی و چایخانەی مام مستەفا لە گەڕەکی تەعجیل بکرێت، کە تێیدا کەسایەتییەکی جوولەکە بە ناوی (مۆشێ خوبزە) بە شێوازی نواندن و بەرجەستەکردن داستانی ئەسکەندەرنامەی بۆ ئامادەبووان دەگێڕایەوە. هاوکات لەگەڵ ئەم جۆرە گێڕانەوانەدا، خوێندنەوەی شانامە و داستانە میللییەکانی وەک ڕۆستەم و زۆراب، شیرین و فەرهاد و لاس و خەزاڵ، شان بەشانی کۆڕی حەیرانبێژان، بەشێکی سەرەکی و جیانەکراوە بوون لەم ڕەوتە ڕۆشنبیرییە. ئەم ژینگە کۆمەڵایەتییە هۆکارێکی گرنگ بووە بۆ پەروەردەکردن و پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی، چونکە باوکان منداڵەکانیان بەشداریی ئەم کۆڕانە پێکردووە بە مەبەستی بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیارییان و ئاشناکردنیان بە کەلەپوور و ناسنامەی نەتەوەیی(خەزنەدار،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل٣١،٣٧ ؛ مەخموری،ژ٧،هاوینی٢٠٠٠،ل٨٠) . بەم شێوەیە، چایخانەکان لەپاڵ دیوەخان وکۆڕەکاندا، بەشدارێکی کارا بوون لە پاراستنی کەلەپووری زارەکی و بونیادنانی هۆشیاریی گشتیدا.

باری کۆمەڵایەتی شاری هەولێر لە ڕووی مێژووییەوە، نموونەیەکی دیاری پێکەوە ژیانی ئاشتییانە و لێبووردەیی لە نێوان دانیشتووانەکەیدا پێشان دەدات، بە شێوەیەک کە ژینگەی گشتی شارەکە دوور بووە لە گرژی و ململانێی نەتەوەیی. گەڕەکەکانی وەک عارەبان و تەعجیل شوێنی سەرەکیی ئەم تێکەڵاوبوونە کۆمەڵایەتییە بوون، کە تێیدا کورد، تورکمان، مەسیحی و جوو لە پاڵ یەکتردا دەژیان. ئەم نیشتەجێبوونە هاوبەشە بووە هۆی دروستبوونی متمانەیەکی پتەو لە نێوانیاندا، بە جۆرێک کە جیاوازیی ئایینی و زمانی نەبووەتە ڕێگر لە بەردەم دروستبوونی پێوەندییە

كۆمەڵایەتییەکاندا. لەم چوارچێوەیەدا، فرەزمانی وەک خەسڵەتێکی کلتوریی دەوڵەمەند دەرکەوتووە، دانیشتووانی قەڵا و فەرمانبەران زمانی تورکمانیان لە پاڵ زمانی کوردیدا بۆ ڕاییکردنی کارەکانیان بەکار هێناوە، جووەکانیش لە کاتێکدا لە ناو ماڵەکانیاندا بە زمانی ئارامی دەدوان،لە دەرەوەدا بە شێوەزاری هەولێری قسەیان دەکرد(عەلی،ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل١١؛ خەزنەدار،ژ١٥،هاوینی٢٠٠٢،ل٤٥-٤٦ ؛ سمایل،ژ١٤،بەهاری٢٠٠٢،ل٩٤ ؛ خەزنەدار،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل٣٧) . کە ئەمەش نیشانەی ئاوێتەبوونی کلتوریی پێکهاتەکانە لەگەڵ ژینگەی ناوچەکەدا.

ئەم پەیوەندییە تەنیا لە سنووری دراوسێیەتیدا نەمایەوە، بەڵکوو ڕۆچووە قووڵایی ژیانی ڕۆژانە و بۆنە کلتوری و مرۆییەکان . کوردە موسڵمان و جووەکان لە جەژن و ئاهەنگەکانی یەکتردا بەشدار دەبوون، خواردنیان پێکەوە دەخوارد و بەشداریی پرسەی یەکتریان دەکرد. ئەم متمانە کۆمەڵایەتییە گەیشتووەتە ئاستێک کە حاڵەتی خزمایەتی و ژنخوازی لە نێوانیاندا ڕوویداوە، وەک هاوسەرگیریی هەندێک لە کچانی جوو لەگەڵ کوڕانی موسڵماندا . لە لایەکی دیکەوە، پەیوەندیی نێوان شار و گوند بە هۆی ئەم متمانەیەوە بەهێزتر بووە، بە شێوەیەک کە گوندنشینانی دەشتی دزەیی لە کاتی هاتنیان بۆ ناو شار، لە ماڵی ناسیاوە جووەکانیان دەمانەوە. هاوشان لەگەڵ ئەمەشدا، هونەر بووبووە زمانێکی هاوبەش بۆ نزیکبوونەوەی زیاتر، بە جۆرێک کە جووەکان لە کۆڕ و کۆبوونەوەکاندا بە دەنگێکی خۆش بەشدارییان لە چڕینی حەیران و گۆرانییەکاندا دەکرد(سمایل،ژ١٤،بەهاری٢٠٠٢،ل٩٥ ؛ عەبدوڵلا،ژ١٣،کۆتایی٢٠٠١،ل٦١-٦٢،٦٤).

پاڵپشت بەم هاوسەنگییە کۆمەڵایەتییە ، پەیوەندییە ئابوورییەکانیش بنەمایەکی پتەویان بۆ پشت بەستنی پێکهاتەکان بە یەکتر ڕەخساندبوو. مەسیحییەکانی عەنکاوە لە ڕێگەی بەرهەمهێنانی دەستیی وەک(حەسیر، بەرماڵ ،جاجم ، مافوور، گۆسکە،کەدینە،شەربە و گۆزە) پێداویستیی سەرەکیی زۆربەی ماڵ و مزگەوتەکانی شاریان دابین دەکرد. لە بەرانبەردا، جووەکانی دەشتی هەولێر پتر بە کاری خمچی و جۆلاییەوە خەریک بوون، لە کاتێکدا جووەکانی ناو شار بە کاروباری بازرگانی و دووکانداریی وەک کوتاڵفرۆشی، عەتاری، قەسابی، زێڕینگەری، بەرگدووری و مامۆستایەتییەوە سەرقاڵ بوون. ئەم پێگەی بەهێزەی ئابووری وای کردبوو کە لە کاتی ڕوودانی پێشهاتە نەخوازراو و کارەساتە سروشتییەکاندا لە شارەکە، دەوڵەمەندە جووەکان هاوکاریی دارایی پێشکەش بە لێقەوماوان و زیان پێکەوتووان بکەن(بەرزنجی،ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل١٨٩ ؛ سمایل،ژ١٤،بەهاری٢٠٠٢،ل٩٥ ؛ عەبدوڵلا،ژ١٣،کۆتایی٢٠٠١،ل٦٤-٦٥). کەئەمەش ڕەهەندێکی مرۆیی و پشتیوانی لەنێوان دانیشتوانی هەولێردا بەدی دەخست.

لەم قۆناغە مێژووییەدا یەکێک لە ڕەهەندە سەرەکییەکانی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی دانیشتووانی هەولێر لە کولتووری میوانداری کردندا ڕەنگی دەدایەوە، چونکە لەو سەردەمەدا شوێنی مانەوەی وەک میوانخانە لە شارەکەدا کەم بوون بۆیە کاتێک کەسانێک لە ناوچەکانی دیکەوە بۆ چەند شەوێک گەشتیان بۆ ناو شار کردووە زیاتر لە ماڵی کەسانی ناسیاو ماونەتەوە ، ئەمەش هۆکار بووە بۆ بەهێزبوونی پەیوەندییەکان و مانەوەی خەڵکی شارەکە تا کاتێکی درەنگی شەو پێکەوە ،کە تێیدا کاتەکانیان بە گفتوگۆکردنی گەرم و پێشکەشکردنی هونەرە زارەکییەکانی وەک حەیران و بەستە و گۆرانی بەسەر بردووە(خەزنەدار،ژ١٥،هاوینی٢٠٠٢،ل٤٥ ؛ بێخاڵی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٧٥).

لە ڕووی پێکهاتەی ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە دانیشتووانی شاری هەولێر بەسەر سێ چینی جیاوازدا دابەش ببوون چینی یەکەم لە کەسانی دەوڵەمەند و ئاغا و ئەفەندییەکان و بازرگانە گەورەکان و خاوەن زەوییەکان و چەند زانایەکی ئایینی پێکهاتبوو کە زۆربەیان لە قەڵا نیشتەجێ بوون. ئەم چینە باڵایە دەسەڵاتی ئابوورییان بەدەستەوە بوو، هەروەها خاوەنداریێتیی زۆربەی زەوی وزار و خان و

حەسار و گەرماو و دوکانەکانی ناوبازاڕیان دەکرد و بە کرێیان دەدا. ئەم چینە بە شێوەیەکی داخراو دەژیان و پرۆسەی هاوسەرگیریان تەنیا لە ناو بازنەی خێزانەکانی خۆیاندا ئەنجام دەدا بەبێ ئەوەی تێکەڵاویەکی ئەوتۆیان لەگەڵ چینەکانی دیکە هەبێت . چینی دووەم چینی ناوەڕاست بوو کە لە بازرگانە بچووکەکان و دوکاندار و بەشێک لە مووچەخۆران پێکهاتبوون،لە بەرانبەردا چینی سێیەم کە زۆرینەی دانیشتووانیان پێکدەهێنا بریتی بوون لە خەڵکی هەژار و کەم دەرامەت و کاسبکار و خاوەن پیشە دەستییەکان کە باری گوزەرانیان سەخت بوو. ئەم چینە کەم دەرامەتە بۆ نیشتەجێبوون ڕوویان لە خان و حەسارەکان دەکرد بە جۆرێک لە یەک حەساردا ٢٠-٣٠ خێزان بە هاوبەشی و لە پانتاییەکی تەسکدا دەژیان ، هەر خێزانەی تەنیا ژوورێکی بچووکی بەدەستەوە بوو، هەروەها بە هۆی ململانێ و دوژمنایەتی یان هەژارییەوە بەشێک لە گوندنشینانی دەشتی هەولێر ڕوویان لە ناوەندی شار دەکرد ، زۆرجار دەبوونە پاڵە و خزمەتکار لە ماڵی کەسە دەوڵەمەندەکاندا(خەزنەدار،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل٣٠-٣١ ؛ عەلی،ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل١١؛ رسول،٢٠٠٥،ص٢٦-٢٧؛ الجاوشلي ، ١٩٨٥،ص٧٨).

جل وبەرگ وخواردن

بەشداریکردنی ژنان لە دەرەوەی ماڵ لە شاری هەولێردا لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا بووە بەتایبەتی ژنانی نیشتەجێی قەڵا. کە بەپێی نەریتە کۆمەڵایەتییەکانی ئەو سەردەمە تێکەڵاوبوونیان لەگەڵ دەرەوەی قەڵا سنووردار بووە ، لە کاتی چوونەدەرەوەیاندا پۆشاکی داپۆشەری وەک چوارشێو(پێچە) و پێڵاوی چەکمەیان بەکارهێناوە بۆ شاردنەوەی تەواوی جەستەیان ، لەبەرانبەردا ژنانی گوندەکان و گەڕەکەکانی خوارەوەی قەڵا بەهۆی سروشتی ژیانیانەوە ڕوویان دانەپۆشیوە و بەشدارییان لە ژیانی دەرەوەدا زیاتر بووە(خدر،ژ١٣،کۆتایی٢٠٠١،ل١٥١ ؛ بێخالی،١٩٩٧،بەرگی ٢،ل٣٢٣-٣٢٤ ؛ چاوشلی،٢٠٠٩،بەرگی٦،ل٢٤١٣) . هەرپەیوەست بەم باسەوە جۆرەکانی قوماش ڕۆڵێکی گرنگیان هەبووە لەدیاریکردنی پۆشاکی ژناندا بەجۆرێک کۆمەڵێک قوماشی تایبەت بۆدروستکردنی جل وبەرگ باوبوون وەک (جورجێت ، کودەری ، چیت و ئاگرباران) بە زۆری بەکاردەهێنران . لەم چوارچێوەیەدا ژنان قوماشی ڕەنگاوڕەنگی وەک ئاگربارانیان بۆ دروستکردنی کەوا و سوخمە ژێرەوەی کراس هەڵدەبژارد. سەرباری بەکارهێنانی هەوری و مشکی بۆ سەرپۆش ، لە کاتێکدا ژنانی دەشتی هەولێر زیاتر کراسی بەباخەڵ و کەوێ و چارۆگیان دەپۆشی و پشتیان بە قوماشەکانی وەک جورجێت و کودەری و چیت دەبەست(سنجاوی،ژ٥،زستانی٢٠٠٠،ل٩١؛ مەلای ڕەش،٢٠٠٩،بەرگی٩،ل٤١٧٩).

سەرەڕای ئەوەش جلوبەرگی پیاوان لەو قۆناغەدا تەنیا بۆ پاراستنی جەستە نەبووە، بەڵکو پێوەرێکی سەرەکی بووە بۆ جیاکردنەوەی پێگە و چینی کۆمەڵایەتی تاکەکان. بەجۆرێک پیاوانی چینی ئاسایی و پیشەوەران جلوبەرگی کوردییان پۆشیوە کە پێکهاتبوو لە کراسی کەتان بە ئەنگوچک (فەقیانە) ، لەگەڵ کەوا و چاکەتی تاقە و شەرواڵ و دەرپێی بلوری و پشتێن. سەرباری لەسەرنانی کڵاوی سورمەچن و مشکی ئاوریشم، لە کاتێکدا پیاوانی دەشتی هەولێر دەرپێی سپی و کورتەکی بەلۆکەیان پۆشیوە کە بە کورتەکی بەشاقەڵ ناسراوە لەگەڵ کڵاوی لباد، لە ساڵانی بیستەکاندا کڵاوی نەخشێنراوی کۆیە شوێنی گرتەوە، هەروەها چینی هەژارەکان قوماشی چیتیان بۆ سەرپێچ بەکارهێناوە. بەپێچەوانەی ئەمەوە چینی فەرمانبەران و خوێندەواران کە بە ئەفەندی دەناسران شێوازێکی نوێتریان لە پۆشاکدا هەڵبژاردبوو، کە بریتی بوو لە پانتۆڵ و چاکەت لەگەڵ لەسەرنانی کڵاوی سیدارە بەتایبەتی جۆری سیدارەی ئیتاڵی کە بەهۆی گرانی و دەگمەنییەوە تەنیا لەلایەن چینی بژاردەوە بەکاردەهێنرا(خەزنەدار،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل٣٢-٣٣ ؛ سمایل،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل٦٢).

هاوکات پەیوەست بە کەلوپەلی ناوماڵ وەک ڕایەخ و پێخەف لەو قۆناغەدا بەکارهێنانی کەرەستەی ناوخۆیی باو بووە . بۆ نموونە بۆ ڕاخستنی زەوی زیاتر پشت بە لباد ، بەڕە ،حەسیر و مافوور بەستراوە ، بۆ پێخەفی نوستنیش کەرەستە بنەڕەتییەکان پێکهاتبوون لە جاجمی سپی لۆکە ، دۆشەک و لێفەی لۆکە، سەرباری بەکارهێنانی سەرین و بالیفی

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ١٠
Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 10
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

کولک(بێخاڵی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٧٤؛ بەرزنجی،ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل١٨٩؛ بێخاڵی،١٩٩٧،بەرگی ٢،ل٣٢٥). لە دەرەنجامدا ئەم جۆراوجۆرییەی قوماش و شێوازی پۆشاک و کەلوپەلی ناوماڵ تابلۆیەکی روونی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و ئابووری و شێوازی ژیانی شاری هەولێر و دەوروبەری لەو قۆناغە مێژوویەدا نیشان دەدات.

پاڵپشت بەم شێوازە کۆمەڵایەتییە سیستەمی خۆراک و بەڕێوەبردنی ئابووری خێزانیش ، لە هەولێر وابەستەی سووڕی وەرزەکان بووە ، ژنان ڕۆڵی گەورە و سەرەکیان لە پرۆسەی ئامادەکردن و پێشکەشکردنی خۆراکدا گێڕاوە. لەم پێناوەدا خەڵکی شارەکە گرنگییەکی زۆریان بە پاشەکەوتکردن و ئامادەکردنی زەخیرەی زستانە داوە، بە چەشنێک کە ئامادەکردنی زەخیرەی زستان وەک گەنم و برنج و دار و خەڵووز کارێکی هەرەوەزی بووە ، خێزانەکان بە هاوکاری دراوسێیەکان ئەنجامیان دەدا ، ژوورێکی تایبەتیان بۆ کۆکردنەوەی ئەم پێداویستییانە تەرخان دەکرد کە پێیدەگوترا ژووری زەخیرە(موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٤٠). لەم چوارچێوەیەدا ساڵانە لە پێگەیشتنی باخ و ڕەزەکاندا بڕی پێویستیان لە بەروبوومەکانی میوە وشک دەکردەوە وەک مێوژ و توو و هەنجیر لەگەڵ گوێز و باوی و دۆشاو کە بەشێکی سەرەکیی خۆراکیان پێکهێناوە بۆ شەوانی درێژی پاییز و زستان ، بەمەبەستی پاراستنیشیان لە بنمیچ و دیواری ژووری عەمبارەکاندا بە شێوەیەکی ئەندازەیی هەڵدەواسران(خەزنەدار،ژ١٤،بەهاری٢٠٠٢،ل٢٩؛ خەزنەدار،ژ١٥،هاوینی٢٠٠٢،ل٤٠).

سەبارەت بە کلتووری چێشتلێنان خواردنی سەرەکیی شاری هەولێر ژەمی ئێوارە بوو کە لەناو مەنجەڵی مسدا و لەسەر ئاگردانی بەردین ئامادە دەکرا، لەم ڕووەوە چەندین جۆری خواردنی میللیی وەک (دۆڵمە ، ساوار بە گۆشت ، دانەدۆک ، دۆبەکەشک ، دۆغەوا ، پڵاوبرنج ، پڵاوساوار، کفتە و قوراو) مۆرکی تایبەتی چێشتخانەی کوردەواری بوون. لە کاتێکدا کەبابی هەولێر و ماستاوی مەڕ وەک ناسنامەیەکی دیاری خۆراکیی شارەکە ناوبانگیان هەبووە، هاوکات خواردنێکی بنەڕەتی شاری هەولێر ماست و بەرهەمەکانی سپیایی بووە وەک پەنیر ، کەرە ، ماست ، ژاژی، لۆر و دۆ لەگەڵ نانی گەرم و ناسکەنان و ناوسێری دەخوران ،بەڵام لە ناوچە دەشتاییەکاندا لەجیاتی برنج زیاتر ساوار و بروێش و گەنمەکوتا دەخورا ،هەروەها لە وەرزی بەهارانیشدا جۆرەها گیای سروشتی وەک تۆڵکە ،کەنگر ، کاردی و دۆمەڵان وەک چێشت ئامادە دەکران(موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣٤ ؛ بەرزنجی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل١٩٦ ؛ بێخاڵی،١٩٩٧،بەرگی٢،ل٣٢٤).

لەلایەکی دیکەوە نەریتێکی باوی خواردنی ناو شاری هەولێر ئامادەکردنی قاورمە بووە . بە شێوەیەک لە کۆتایی هاوین و سەرەتای پاییزدا هەر ماڵێک ئاژەڵێک یان دووانیان دەکڕی و لە ماڵەوە دایان دەبەست و دەیانکردە دابەستی بۆ ئەوەی قەڵەو ببن ، پاشان لە کۆتایی پاییزدا ئاژەڵەکەیان سەردەبڕی و گۆشتەکەیان لەناو دۆن و چەوریی خۆیدا سوور دەکردەوە، دواتر لەناو گۆسکەیان دەکرد بە پەرۆیەکی سپی سەریان دادەپۆشی دواتر بە قوڕ سواقیان دەدا بۆ ئەوەی لە وەرزی زستاندا قاورمەکەیان لەگەڵ چەند چێشتێکی جیاوازدا لێبنێن . هاوشان لەگەڵ ئەمەشدا پرۆسەی نانکردن بە شێوەیەکی ڕێکخراو لە ماڵەوە و بە تەندوور و سێڵ ئەنجام دەدرا، بە جۆرێک لە یەک جاردا بڕێکی وا نان دەکرا کە بەشی ١٠-١٥ ڕۆژی خێزانەکەی بکردایە(موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٤٢ ؛ عەبدوڵلا،٢٠٠٩،بەرگی٥،ل٢٢٤٦).

پەیوەست بە خواردنەوەکانیش چا و قاوە بەزۆری دەخورانەوە، لە ناوەندە گشتییەکانیشدا شەربەت،ماستاوی مەڕ، شیرودارچین دەخورانەوە. کە لەم نێوەندەدا هاتنی ئینگلیزەکان بۆ کوردستان وەرچەرخانێکی لە فەرهەنگی بەکاربردن و خۆراکدا دروست کرد . یەکێک لە دەرکەوتەکانی ئەم

گۆڕانكارییە پەیدابوونی شەكری ورد بووكە لەناو خەڵكدا بە (شەكرە سۆرە)یان (شەكری لەندەنی) دەناسرا، هەرچەندە كۆمەڵگە وەک پارێزگارییەک لە نەریتی كۆن زیاتر مەیلی بەلای بەكارهێنانی شەكری قەندیدا مابوو، لەگەڵ ئەمەشدا كەلتووری چاخواردنەوە تایبەتمەندیی خۆی وەرگرت بە جۆرێک بۆ ڕێگریكردن لە شكان و تەقینی قۆرییەكان بەهۆی ئاگری بەهێزەوە قۆریی فەخفورییان لەسەر خەڵووز دادەنا، بۆ چا خواردنەوەش زیاتر پیاڵە و ژێرپیاڵەی فافۆنیان بەكاردەهێنا (مەخموری،ژ٧،هاوینی ٢٠٠٠،ل٧٧-٧٩ ؛ كوردە،ژ٨،پایزی ٢٠٠٠،ل٤٦). كە لەگەڵ باری ئابووریی ئەو سەردەمەدا گونجاوتر بووە.

لە ڕووی بەكارهێنانی كەرەستە و كەلوپەلی چێشتخانەوە مەنجەڵی مس بە شێوەیەكی بەرفراوان بۆ چێشتلێنان بەكاردەهێنرا. كە بەهۆی بەركەوتنی بەردەوام بە ئاگر كاتێک ڕەنگی ڕەش دەبوو دەبرا بۆ لای پیشەوەرەكانی مسگەری بە مەبەستی سپیكردنەوەی، لەگەڵ ئەمەشدا ئەو دەفر و جامانەی كە بۆ ماستاوگرتنەوە بەكاردەهێنران زیاتر لە گڵ دروست دەكران، ناواخنەكەیان بە چینێكی ئەستوور لە ڕەنگی سەوز سواق دەدرا ، مەلاكی گەورەی دارین بۆ تێكدانیان بەكاردەهێنرا. لەلایەكی دیكەوە بۆ ئاوخواردنەوە و پێشكەشكردنی خواردن زیاتر پشت بە پەرداخ و دەفر و مەلاكی فافۆن دەبەسترا ،سەرباری ئەمانەش بۆ پاراستن و هەڵگرتنی كەلوپەل و پێداویستییەكان دۆڵابی دارین لەناو ماڵەكاندا دادەنرا كە بە پارچەقوماشێكی تەنک دادەپۆشرا (موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٤١-٤٢).

لە هەمبەر بازاڕكردن و بەڕێوەبردنی ئابوورییەوە دابەشكردنی ئەركەكان دیار بووە ، بە جۆرێک ژنان نەدەچوونە بازاڕ، بەڵكو ژنانی دەڵاڵ قوماش وكەلوپەلیان دەهێنایە ماڵان بۆ فرۆشتن ، لە كاتێكدا پیاوان بەرپرسیار بوون لە كڕینی پێداویستییەكانی وەک گۆشت و سەوزە ،لە بازاڕ كە لە ڕێگەی حەمباڵەوە بۆ ماڵەوەیان دەنارد ،هەروەها زۆرێک لە سەوزەو میوەفرۆشەكان بە قەرز مامەڵەیان دەكرد و لە وەرزی دروێنەدا حیسابەكانیان لەگەڵ كڕیارەكان بە دانەوێڵە ساغ دەكردەوە(موفتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٤١-٤٢).

٢- لایەنی فەرهەنگی وهونەری

سەدەی بیستەم بۆ شاری هەولێر قۆناغێكی زێڕین و دەوڵەمەند بووە لە ڕووی گەشەسەندنی فەرهەنگی و پاراستنی میراتە هونەرییەكانەوە. لەم باسەدا، تیشک دەخرێتە سەر لایەنی فەرهەنگی و هونەریی شارەكە وەک بەشێكی دانەبڕاو لە ناسنامەی نەتەوەیی و پێكهاتەی كۆمەڵایەتی. لەم قۆناغە مێژووییەدا، هونەرە میللییەكانی وەک شایی و هەڵپەڕكێ گوزارشتێكی زیندووی پێكەوەبوون و تەبایی خەڵک بوون، كە شان بەشانی وێژەی زارەكی و هونەرە ڕەسەنەكانی وەک لاوک، حەیران، مەقام و قۆریات، تابلۆیەكی ڕەنگاوڕەنگیان بۆ ژیانی فەرهەنگیی هەولێر نەخشاندووە. ئەم سەدەیە شاهیدی دەركەوتنی چەندین كەسایەتی و دەنگخۆشی دیار بووە كە توانیویانە لە ڕێگەی بەهرەكانیانەوە، وێژەی زارەكی و ئاوازە ڕەسەنەكان لە مەترسیی فەوتان بپارێزن و لە ژینگەی ئاینی و سادەی گوندەكانەوە بیانگوازنەوە بۆ نێو كایە گشتییەكان، بەمەش فەرهەنگی شارەكەیان بە شێوازێكی زانستی و هونەری دەوڵەمەندتر كردووە و مۆركێكی تایبەتیان بە مێژووی شارەكە بەخشیوە.

شایی و هەڵپەڕكێ

هونەری شایی و هەڵپەڕكێ لە دەڤەری هەولێر وەک یەكێک لە توخمە بنەڕەتییەكانی كەلتووری گشتی و پێكهاتەی كۆمەڵایەتی دەناسرێت، كە پەیوەندییەكی توندوتۆڵی بە قۆناغە جیاجیاكانی ژیانی مرۆڤەوە هەیە. ئەم چالاكییە جەستەییە بە تەنیا ڕەهەندێكی كات بەسەربردن لەخۆ ناگرێت، بەڵكو لە

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 10
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)
مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ١٠

ڕوانگەی کۆمەڵایەتییەوە وەک هۆکارێکی گرنگ بۆ دەربڕینی هەست و سۆزە هاوبەشەکان لە بۆنە جیاوازەکانی وەک هاوسەرگیری، لەدایکبوون ،جەژنەکان،گۆڕانکارییە وەرزییەکان و کاتی دروێنەدا سەیر دەکرێت(مەخموری،ژ١٥،هاوینی٢٠٠٢،ل١٦٨ ؛ چاوشلی،٢٠٠٩،بەرگی٦،ل٢٤٢٧).

لێرەوە دەکرێت ئاماژە بەوە بکرێت کە هەر جووڵە و شێوازێکی ئەم هونەرە خاوەن ڕێسا و تایبەتمەندی ڕێکخراوی خۆیەتی کە بەپێی هەلومەرجە جوگرافی و مێژووییەکانی ناوچەکە گەشەی کردووە. لەم چوارچێوەیەدا، پێکهاتەی ئەندازەیی هەڵپەڕکێکان کە زۆرجار بە شێوازی بازنەیی یاخود نیوەبازنەیی ساز دەکرێن، ڕەنگدانەوەی ڕێکخستنێکی کۆمەڵایەتی تۆکمەن کە یاسای تایبەت بۆ بەشداریکردن تێیدا پەیڕەو دەکرێت. هاوکات شێوازی جیاوازی دەست گرتن لەم جووڵە گشتییانەدا هێمایەکی بەهێزە بۆ پلەی یەکگرتوو بوون و پەیوەندی نێوان بەشداربووان، بەجۆرێک کە لە هەندێک جۆردا تەنیا پەیوەستبوونی پەنجە بچووکەکان بەسە بۆ نیشاندانی هاوهەنگاوی، لە کاتێکدا لە شێوازەکانی دیکەدا تێکئاڵاندنی قۆڵەکان یان دەست خستنە سەر شانی یەکتر بەکاردێت، کە ئەمەش مانا و هێمای پتەوی کۆمەڵایەتی دەگەیەنێت. لە نێو باوترین جۆرەکانی ئەم میراتە فۆلکلۆرییە لە دەڤەری هەولێردا دەکرێت ئاماژە بە چۆپی، ڕەشبەڵەک، فەقێیانە، گولشینی، سنجانێ، باگێ، سوسکەیی، ملانێ، مام عەباسی، شێخانی و سێ پێیی بکرێت ،کە هەریەکەیان گوزارشت لە ڕوانگەیەکی تایبەتی ژیانی خەڵکی ناوچەکە دەکەن(مەخموری،ژ١٥،هاوینی٢٠٠٢،ل١٧٢-١٧٦).

کەواتە دەکرێ بڵێین هونەری شایی لە کەلتووری هەولێردا وەک زمانێکی جەستەیی کارا دەردەکەوێت کە گوزارشت لە یەکگرتوویی و هاودەنگی کۆمەڵگە دەکات. بە شێوەیەک هەر هەنگاو و جووڵەیەک لەگەڵ شێوازەکانی دەستگرتن هەڵگری پەیامێکی دیاریکراوی کۆمەڵایەتی و مێژوویین، هەروەها ئەم نەریتە میللییانە وەک دەزگایەکی کۆمەڵایەتی کار دەکەن کە تاکەکانی کۆمەڵگە لە دەوری یەکتر کۆدەکەنەوە ،لە هەمان کاتدا دەبنە هۆی پاراستنی ناسنامەی نەتەوەیی و کەلتووریی ناوچەکە لە بەرانبەر گۆڕانکارییەکاندا. لە ئەنجامیشدا ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە مرۆڤی کورد چۆن لە ڕێگەی ئەم هونەرەوە بەردەوام پابەندی خاک و نەریتەکانی خۆی بووە.

لاوک

لاوک هونەرێکە لە شێوەی داستان و ئەفسانە کە لە ئاواز و شیعر پێکدێت. بەرهەمی ژیانی نێوان عەشیرەت و هۆزەکان و هەندێک جاریش نێوان چین و ئایین و نەتەوە جیاوازەکانە، کە تێیدا لە ژیانی ڕاستەقینە و ڕووداوی مێژوویی دەدوێت، کات و شوێن و کەسەکان بە ڕوونی دەستنیشان دەکات . زۆرجار باس لە چیرۆکی دڵداری، کارەسات و زوڵم دەکات، هەروەها بەشێکی لاوک تەرخان کراوە بۆ گێڕانەوەی ئازایەتی و بەرگریی کوردان لە شەڕەکاندا ، وەک لە لاوکەکانی (شێخ مەحموود)، (گەنج خەلیل) ی کاویس ئاغا(١٨٨٩-١٩٣٦) و (شەڕی شاخۆران ناکەم) ی محەمەد گۆران دەدەکەوێت . کە بەشێکی زۆری چیرۆکی لاوکەکان کۆتاییەکی خەمناکیان هەیە، سەرەڕای ئەوەی بنچینەی جوگرافیای لاوک دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەی بادینان، بەڵام ئەم هونەرە ڕەسەنە لە شاری هەولێریشدا ئامادەیی هەبووە و ڕەنگی داوەتەوە، بە جۆرێک بەشێک لە حەیرانبێژەکانی ئەم ناوچەیە توانای چڕینی لاوکیان هەبووە. هەر لەم چوارچێوەیەدا شایانی باسە، ئەگەرچی بەگشتی لاوک بە شێوەزاری کرمانجیی سەروو دەگوترێت، بەڵام هەندێک لەو لاوکانەی لەسەر زاری لاوکبێژانی دەشتی هەولێر گوتراون، زیاتر لەگەڵ شێوەزاری دەشتەکەیان تێکەڵ بە کرمانجیی خواروو بوون (دارەبەنی،ژ١٤،بەهاری٢٠٠٢،ل١٠١؛ حەسەن،٢٠٠٩،بەرگی٩،ل٣٨٧٧ ؛ عەلی،٢٠٢٢،ل٥٣ ؛ قادر، ٢٠٢٢، ل٣٥٧) .

لە سەردەمانی پێشوودا لاوک بێژان لە دیوەخانەکان بەتایبەتی لە شەوە درێژەکانی زستاندا ئەم داستانانەیان گێڕاوەتەوە هەر بۆیە ژینگە و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ناوچەکە زەمینەی دەرکەوتنی چەندین کەسایەتی دیاری ئەم بوارە بوون. وەک کاوێس ئاغا لە شەقڵاوە ، حەسەن ڕەسول(١٩٢٦-٢٠١٥) لە سیساوە ، عەزیز ئاغا لە مەخمور، محەمەد گۆران لە گردەچاڵ، مستەفا حەسەن لە خەزنە ،یوسف ئاغا لە کەورگۆسک و حەسەن لاوک(١٩٢١-١٩٨٠) ، چەندانی دیکە، کە توانیویانە لە ڕێگەی بەهرەکانیانەوە ئەم کەلەپوورە بپارێزن. لە پاڵ ئەوەشدا شاری هەولێر ناوەندێکی گرنگ بووە بۆ کۆکردنەوەی ئەم دەقانە بۆ نموونە لە سەرەتای حەفتاکانی سەدەی ڕابردوودا لاوکی مەترانۆ لەم شارەدا بە دەنگی حەسەن سیساوە تۆمار کراوە(دارەبەنی،ژ١٤،بەهاری٢٠٠٢،ل١٠١ ؛ دارەبەنی،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١٠٢ ؛ جەمال،ژ١١،هاوینی٢٠٠١،ل١٧٥).

جێگای ئاماژە پێکردنە گۆڤاری هەولێر ڕۆڵێکی بەرچاوی کەلەپووری و مێژوویی لەئەستۆ گرتووە لە کۆکردنەوە و پاراستنی بەشێکی گرنگ لە فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکی. لە ڕێگەی بڵاوکردنەوە و بەدۆکیۆمێنتکردنی چەندین دەقی ڕەسەنی لاوکەوە، گۆڤارەکە توانیویەتی ئەم سامانە نەتەوەییە لە فەوتان و لەبیرچوونەوە بپارێزێت. ئەم دەقانە تەنیا گێڕانەوەیەکی هونەریی سادە نین، بەڵکو بەڵگەیەکی زیندوون کە گوزارشت لە فرەڕەهەندیی ژیانی کۆمەڵگەی کوردەواری دەکەن، هەر لە خستنەڕووی چیرۆکەکانی دڵداری و ڕەنگدانەوەی پەیوەندییە خێزانی و دابونەریتە کۆمەڵایەتییەکانەوە، تا دەگاتە تۆمارکردنی داستانی قارەمانییەتی، بەرخۆدان و قوربانیدان لە پێناو نیشتماندا[٣٣].

حەیران

حەیران یەکێکە لە پۆلە سەرەکییەکانی وێژەی زارەکیی کوردی، کە لە شێوەی هۆنراوە و ئاوازدا دەردەکەوێت، و لە ڕووی پێکهاتەوە لە پەخشانی هۆنراوەیی نزیک دەبێتەوە. ناوەرۆکی حەیران گوزارشتە لە دڵداری و خۆشەویستی. ئەم جۆرە هونەرە زارەکییە، سەرەتا لە ناوچەی دەشتی هەولێر بە شێوەزاری ئەو ناوچەیە سەری هەڵداوە، دواتر توانیویەتی ئەم سنوورە تێپەڕێنێت و بگاتە ناوچەی خۆشناوەتی و بناری هەیبەت سوڵتان. جوگرافیای بڵاوبوونەوەی ئەم هونەرە فراوانتر بووە و سنووری قەندیلیشی_ تێپەڕاندووە، تەنانەت بڵاوبووەتەوە بۆ ناوچەی موکریان و دەوروبەری بۆکانیش (قەراجی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٩٢؛ مەخموری،٢٠٠١،ل٣٨؛ حەسەن،٢٠٠٩،بەرگی٩،ل٣٧٦٦). هاوکات ڕەگ و ڕیشەیەکی دێرینی لەگەڵ ژیانی مەڕداری، کۆچەری و جوتیاریدا هەیە، بە جۆرێک ژیانی سادەی گوندنشینی و خواستەکانی کۆمەڵگە ،دوور لە کاریگەرییەکانی ژیانی شارنشینی دەخاتە ڕوو (حەیران،ژ١٣،کۆتایی٢٠٠١،ل١٨٧).

سەرەڕای لایەنە سۆزداری و کۆمەڵایەتییەکان، حەیران ڕۆڵێکی بەرچاوی بینیوە لە تۆمارکردنی ڕووداوە مێژوویی و نەتەوەییەکاندا بۆ نموونە، کەسایەتییەکی وەک حەسەن حەیران(١٩٣٧-١٩٨٤) توانیویەتی ئەم هونەرە بباتە ناو چوارچێوەی شۆڕش و خەباتی چەکدارییەوە، کاتێک لە شۆڕشی ئەیلوول(١٩٦١-١٩٧٥) دا حەیرانەکانی بۆ بەرزکردنەوەی ورەی پێشمەرگە و خرۆشاندنی هەستی نیشتمان پەروەری بەکارهێناوە (گردەسۆری،ژ٩،زستانی٢٠٠١ ، ل١٢٤-١٢٥). ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت کە حەیران تەنیا گوزارشتێکی سادەی دڵداری نییە، بەڵکو بەشێکی گرنگ و کاریگەرە لە مێژووی بەرگری و ناسنامەی نەتەوەییدا.

لە ڕووی پێکهاتەی هونەری و شێوازی گوتندا، حەیران تایبەتمەندیی سەربەخۆی هەیە،کە دابەش دەبێت بۆ سەربەند ، ناوبەند و دوابەند. هاوکات ئەم هونەرە بەپێی شێوازی دەربڕین بۆ چەند

جۆرێک پۆلێن دەکرێت، وەک حەیرانی سەرچیایی، کە شێوەی گوتنی پێویستی بە دەنگێکی بەرز و بەهێز هەیە و بە هەمان ئاست تا کۆتایی بەردەوام دەبێت. لە بەرانبەردا، حەیرانی مەجلیسی. هەیە کە بە دەنگێکی نەرم و هێمن لە نێوکۆڕی دیوەخانان پێشکەش دەکرێت(قەراجی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٩٥-١٩٦؛ مەخموری،٢٠٠١،ل٣٤-٣٧،٣٩-٤١).

لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا، ناوەڕۆکی حەیران فراوانتر بووە وەک سەرچاوەیەکی زارەکی بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژووی کۆمەڵایەتی و جوگرافیای ناوچەکە سەیر دەکرێت. ئەگەر لە قۆناغەکانی سەرەتادا تەنیا بۆ گوزارشتکردن لە پەیوەندییە سۆزدارییەکان بەکارهاتبێت، ئەوا دواتر بابەتەکانی وەک مێژوو،جوگرافیا ،هەستی نەتەوەیی، دابونەریتی کۆمەڵایەتی، ئایین و دەردی پیری لەخۆ گرتووە(قەراجی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٩٧-٢٠٣). لە مێژووی ئەم هونەرە ڕەسەنەدا ، لە ناو ژینگەی سادەی گوندنشینی و شوانکارەییدا، چەندین کەسایەتی و حەیرانبێژی ناسراو وەک کۆڵەکەی ئەم کەلەپوورە دەرکەوتوون، کە بە دەنگە پڕ سۆزەکەیان بە جوانی گوزارشتیان لە ناخ ودەروونی تاکی کورد کردووە ،لە دیارترین ئەو حەیران بێژانەش: ڕەسول گەردی(١٩٢٢-١٩٩٤)،حەسەن حەیران،حوسێن کێشکەیی(١٩١٨-٢٠٠٢)،عوسمان حەیران (١٩١٧-١٩٦٨) و سەعید باداوەیی (١٩٣٢-٢٠٠٦) ، لەگەڵ چەندانی دیکە[٣٤]، ئەم کەسایەتییانە نەک تەنیا هونەری حەیرانیان بەرەوپێش برد، بەڵکوو کاریگەری خۆیان لەسەر کولتووری ناوچەکە بەجێهێشت(مەخموری،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل١٦٣-١٦٥).

لە ئاستی پاراستنی ئەم سامانە نەتەوەییەشدا، گۆڤاری هەولێر ڕۆڵێکی دیاری بینیوە، بە جۆرێک تەنیا بە تۆمارکردنی ژیاننامەی حەیرانبێژان نەکەوتووە، بەڵکوو بە شێوازێکی زانستی دەقی حەیرانەکانیشی. لە مەترسیی فەوتان و دەستکاریکردن پاراستووە، تا وەک سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو بۆ توێژینەوەکانی داهاتوو بمێننەوە[٣٥].

مەقام و هونەری دەنگ خۆشی

سەرهەڵدان و گەشەکردنی هونەریی مەقام لە شاری هەولێر ڕەگ و ڕیشەیەکی مێژوویی دێرینی هەیە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سوڵتان موزەفەرەدین کەوکەبەری . لە مێژووی ئەم شارەدا، پەیوەندییەکی بەهێز لە نێوان لایەنی ئایینی و لایەنی هونەریدا هەبووە(خدر،ژ٨،پایزی ٢٠٠٠،ل ٧٠ ؛ حوسێن،٢٠٠٢،ل٢١) . لەم چوارچێوەیەدا ناوەندە ئایینییەکانی وەک مزگەوت، حوجرە و تەکیەکان تەنیا ناوەندی خودا پەرستی نەبوون، بەڵکو بنکەیەکی گرنگی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و فێرگەی سەرەکی بوون بۆ پەروەردەکردنی دەنگ. سیستەمی پەروەردەی ئایینی لەو سەردەمەدا تەنیا لە خوێندنەوەی قورئاندا قەتیس نەدەبوو، بەڵکو قوتابیان لە پاڵ لەبەرکردن و زانستی تەجویددا، بە شێوەیەکی کرداەکی ئاشنای جۆرە جیاوازەکانی مەقامات و شێوازە ڕەسەنەکانی وتنیان دەبوون و لەگەڵ دەقە ئایینییەکاندا ئاوێتەیان دەکردن. ئەم گرنگیدانە بەتایبەتی لە بواری بانگدان، سەڵاکێشان و خوێندنەوەی مەولوودی پێغەمبەردا بە ڕوونی ڕەنگی دەدایەوە، چونکە مەرجێکی سەرەکی بوو کە مەولوودخوێن شارەزاییەکی تەواوی لە ئوسوڵ و بنەماکانی مەقاماتە عێراقییەکاندا هەبێت ،لەسەر ئەو ئاواز و نەغمانە بیخوێنێتەوە. هەر لە ڕێگەی ئەم مزگەوت و کۆڕە ئایینییانەوە توانراوە مەقاماتە ڕەسەنەکان بپارێزرێن(خدر،ژ٨،پایزی ٢٠٠٠،ل٧١ ؛ دیار،٢٠٠٩،بەرگی٧،ل٢٨١٧) .

لە ئەنجامی ئەمەشدا تێکەڵبوونی لایەنی ڕۆحی و هونەری بووەتە هۆی ئەوەی هونەری دەنگخۆشی بێتە دەرەوەی سنووری مزگەوتەکان و پەل بکێشێت بۆ نێو کایە گشتی و کۆمەڵایەتییەکانی شارەکە. هاوکات ئەم ڕەوتە هونەرییە لە ڕێگەی چەند کەسایەتییەکی دیارەوە بەرجەستە بووە کە

توانیویـانه ئـاواز و ڕەسـەنایەتی مەقامەکـان بپـارێزن و نەوە دوای نەوە بیگوێزنەوە(سـامان،ژ١٦،پـایزی٢٠٠٢،ل١١٩-١٢٠). وەک نمـوونەیەکی بەرچـاو و زینـدووی ئەم تێکەڵاوبوونە کلتوورییە، دەتوانرێت ئاماژە بە کەسایەتی شەهابەی هەولێری (١٨٩١-١٩٣٩) بکرێت. سەرەتاکانی ژیانی هونەریی ئەم کەسایەتییە لە ناو مزگەوتەوە دەستیپێکرد ئەویش لە ڕێگەی بانگدان و خوێندنەوەی مەولوود و تەهلیلە لە مزگەوتی گەورەی قەڵا. ئەم پاشخانە ئاینییە بووە هەوێنی ئەوەی دواتـر ببێتە یەکێک لە مەقامبێژە ناسراوەکانی نـاوچەکەدا . نێوبراو شـارەزاییەکی بـاشی لە ئوسـووڵی مەقاماتدا هەبوو، بەتـایبەتی لەگەڵ مەقامەکانی (ڕاست، سـەبا، دەشت، بەیات، حیجاز، نەهاوەند، سێگا و چوارگا) ، چەندانی دیکە. یەکێکی دیکە لە تایبەتمەندییە دیارەکانی هونەرەکەی، فرەزمانییەکەی بـووە، کە بە هەر چـوار زمـانی (کـوردی، عەرەبی، تورکمـانی و فـارسی) مەقـام و ستایشـەکانی چڕیـوە (ئیسـماعیل،ژ٥،زسـتانی٢٠٠٠،ل١٨١). ئەمەش نیشـاندەری دەوڵەمەنـدیی توانـای هـونەریی ئەو کەسایەتییە و فرەچەشنیی کلتووریی ئەو سەردەمەی شاری هەولێرە.

لەسـەر هەمـان ڕێچـکە و وەک دەرەنجـامی کاریگەرییەکـانی قوتابخـانەکەی شـەهابە دوو کەسـایەتیی دیـکەی وەک مشـکۆ(١٩٠٨-١٩٨٩) و حەیـدەرە کەچەڵ(١٩٠٦-١٩٧٩) دەرکەوتـن کە هەریەکەیـان بە شـێوازی تـایبەتی خـۆی ئەم هـونەرەی دەوڵەمەنـدتر کـردووە. لە ڕووی شـیکاری هـونەرییەوە، شـێوازی مشـکۆ خـۆی لە گـوتنی مەقامەکـانی وەک بەیـات دەبینیـیەوە. یەکێک لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی ئەم هونەرمەندە بە جۆرێکە کە شێوازی مەقام چڕینی ڕەسەنایەتییەکی تایبەت بە کلتووری هەولێری پێوە دیار بووە، لە پاڵ شارەزایی و توانای گوتنی مەقام و قۆریاتدا، مشکۆ لە ئاهەنگەکانـدا لاوک و بەسـتەی ڕەسـەنی کـوردی، چڕیوە(بـاکوری،ژ٧،هـاوینی٢٠٠٠،ل١٠٦-١٠٧،١١١-١١٣؛ خدر،٢٠٠٩،بەرگی٧،ل٢٩١٦).

هاوشانی ئەویش حەیدەرە کەچەڵ خاوەنی قوتابخانەیەکی تایبەت و دەنگێکی زوڵاڵ و بەرز بووە . نێوبراو شارەزاییەکی باشی لە چڕینی قۆریات و چوارینەکانی عومەری خەیام و مەقامەکانی وەک ئۆرفە ، عوشاق ، بەیات و حیجاز هەبووە ، لەگەڵ ئەوەشدا گرنگی بەگۆرانی و بەستەی فۆلکلۆری کوردی و شـیعری شـاعیرانی کلاسیکی کـورد داوە، لە ڕووی هـونەرییەوە، یەکێک لە تایبەتمەنـدییە دیارەکانی ئەم هونەرمەنـدە خـۆڕاگریی دەنـگی بـووە لە کـۆڕە درێژخایەنەکانـدا، کە بەهـۆی بـوونی ئاسـتێکی دەنگـیی هاوشێوەی ئۆپێرا، کەمتر دووچاری ماندووبوون دەبوو. هەر لەبەر ئەم هۆکارەش، حەیدەرە کەچەڵ پێی پەسـەندتر بـووە مەقامەکـانی بەبێ یـاوەریی ئـامێرە مۆسـیقییەکان بچڕێـت، تـاوەکو هـیچ سـنوور و بەربەسـتێک نەکەوێـتە بەردەم ئـازادیی دەربـڕینە سـۆزداری و هونەرییەکانی(باکوری،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل١٧٦).

لەسـەر ئەم بنەمـایە، ئەم سێ کەسـایەتییە ڕۆڵـێکی کاریـان هەبـووە لە دروسـتکردنی پـردێکی پەیوەندی لەناو کۆمەڵگەی هەولێردا. ئەمەش گەواهیدەری ئەو ڕاستییەیە کە هونەر و دەنگی ڕەسەن بەشێکی دانەبڕاو بووە لە پێکهاتەی ژینگەی کۆمەڵایەتیی شارەکەدا.

تەوەرەی سێیەم : ڕەهەندە سیاسیی و ئابووری و جوگرافییەکانی شاری هەولێر لە گۆڤاری هەولێردا

١- لایەنی سیاسی

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 10
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

له مێژووی هاوچەرخی کورددا، هەولێر پێگەیەکی ستراتیژیی لە ئاراستەکردنی ڕووداوە سیاسییەکان و بزووتنەوە ڕزگاریخوازەکاندا هەبووە. بەهۆی هەڵکەوتەی جوگرافییەوە، شارەکە بووەتە مەڵبەندی خەباتی چەکداری دژی دەسەڵاتی ناوەندی، کە شۆڕشی دووەمی بارزان (١٩٤٣-١٩٤٥) دیارترین نموونەی ئەو قۆناغەیە. هاوکات، هەولێر ژینگەیەکی لەبار بووە بۆ گەشەکردنی هۆشیاریی سیاسی و نەتەوەیی، کە تێیدا پارت و ڕێکخراوەکان پێشەنگی داکۆکیکردن بوون لە مافە دیموکراسییەکان. لە پاڵ ئەوەشدا، ڕاپەڕینی جووتیارانی دەشتی هەولێر لە ساڵی ١٩٥٣ گەواهیدەری پەرەسەندنی خەباتی چینایەتییە دژی سیستەمی دەرەبەگایەتی. ئەم پێشهاتانە دەریدەخەن کە مێژووی سیاسیی هەولێر تەنیا لە چەند نارەزایەتییەکدا کورت نابێتەوە، بەڵکوو ژێرخانێکی فیکری و مەیدانیی تۆکمە بووە بۆ داڕشتنی خەباتی نەتەوەیی لە کوردستاندا.

ڕۆڵی شاری هەولێر لە شۆڕشی ١٩٢٠ی عێراقدا

شۆڕشی ساڵی ١٩٢٠ لە عێراق یەکێکە لە ڕووداوە سیاسی و سەربازییە گرنگەکانی مێژووی ناوچەکە، کە کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆ و بەرچاوی لەسەر شاری هەولێر و دەوروبەری هەبووە. ئەم بزووتنەوەیە لە بنەڕەتدا درێژکراوەی کاریگەرییەکانی ڕاپەڕینەکانی ساڵی ١٩١٩ی سلێمانی و بادینان بوو لە دژی دەسەڵاتی بەریتانیا (سمایل، ژ١٦، پایزی٢٠٠٢، ل١٠٧؛ حوسێن، ژ٢٥، حوزەیرانی٢٠٠٥، ل٦٤٨-٦٤٩). سەرهەڵدانی ئەم نائارامییانە لە ناوچەکەدا دەگەڕێتەوە بۆ چەندین هۆکاری جیاواز، لەوانە پەراوێزخستنی ڕۆڵ و پێگەی سەرۆک هۆزەکان، سەپاندنی باجی قورس لەلایەن فەرمانبەرانی بێگانەوە و ڕەتکردنەوەی دەسەڵاتی ئینگلیز. ئەمە وێڕای کاریگەرییەکانی ڕاپەڕینی تەلەعفەر و بڵاوبوونەوەی بەیاننامەکانی شەریفی مەککە و کۆمەڵەی عەهد. لە پاڵ ئەمانەشدا جووڵاندنی سۆزی ئایینی لەلایەن عوسمانییەکانەوە ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبوو لە هاندانی خەڵک دژی ئینگلیز(سمایل،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١٠٨ ؛ هەی،٢٠٢٤،ل٥٢٦-٥٢٧ ؛ عەلی، ٢٠١٠، بەرگی١، ل٣٧٢-٣٧٣ ؛ مەزهەر، ١٩٨٥، بەرگی١، ل١٨٥-١٨٨). ئەم پاڵنەرانە وایان کرد کە هۆزە کوردییەکانی ناوچەکە بەتایبەتی هۆزەکانی سورچی، خۆشناو و گەردی ڕۆڵێکی چالاک بگێڕن و بزووتنەوەیەکی فراوانی چەکداری لە چەندین قەزا و ناحیەی وەک ڕەواندز، کۆیە، هەریر و باتاس دروست بێت (سمایل، ژ١٦، پایزی٢٠٠٢، ل١٠٧-١١٥).

پەرەسەندنی ئەم ئاڵۆزییانە زەنگێکی ئاگادارکردنەوەی مەترسیدار بوو بۆ دەسەڵاتدارانی ئینگلیز لە هەولێر. لەم میانەیەدا لە ١٢ی ئابی ١٩٢٠، دۆخەکە پێی نایە قۆناغێکی نوێوە کاتێک بڵاوکراوەی نهێنی بەسەر هاووڵاتیاندا دابەشکرا کە بانگەوازی چەکداربوون و ڕووبەڕووبوونەوەی هێزەکانی بەریتانیای دەکرد. یەکێک لە لێکەوتە خێراکانی ئەم ئاراستە نوێیە، هەوڵی بەئامانج گرتنی حاکمی سیاسی بەریتانیا (کاپتن های) بوو لە هەولێر، لە کاتی گەشتێکیدا بۆ ناوچەی ڕەواندز. هەرچەندە ناوبراو توانی لەو هەوڵە بە سەلامەتی ڕزگاری بێت و لە ١٥ی ئابدا بگەڕێتەوە شارەکە، بەڵام کاتێک گرژییەکان گەیشتنە لوتکە ، هێرش کرایە سەر شوێنی نیشتەجێبوونی و ئاگری تێبەردرا. لەپاش ئەم ڕووداوانە و بەهۆی ئەو دۆخە ئەمنییە ناسەقامگیرەوە، کاپتن های داوای کۆمەکی سەربازیی لە حاکمی گشتی عێراق (ئارنۆڵد وڵسن) لە بەغدا کرد. بەڵام پاش وەرگرتنی وەڵامێکی نەرێنی سەبارەت بە ناردنی هێزی پشتیوانی، حاکمی سیاسی بەریتانیا ناچار بوو ماڵەکەی جێبهێڵێت بۆ پاراستنی گیانی خۆی، پەنا بباتە بەر سەربازگەیەک و لەوێ نیشتەجێ ببێت (سمایل، ژ١٦، پایزی٢٠٠٢، ل١٠٩؛ هاملتن، ٢٠١٣، ل٩٠؛ ویلسن، ١٩٧١، ص١١٦-١١٧).

ئەم ڕووداوانە بوونە هۆی تێکچوونی تەواوەتی پەیوەندییەکان و تەقینەوەی تووڕەیی جەماوەری. لە ئەنجامدا، هێزەکانی هۆزە کوردەکان یەکیان گرت و بەرەیەکی بەهێزیان پێکهێنا، کە مەترسییەکی گەورەی خستە سەر هێڵە ستراتیژییەکانی نێوان هەولێر و ناوچە شاخاوییەکان. لەم قۆناغە هەستیارەدا، (نوری باویل ئاغا) کە سەرۆک هۆزێکی دیاری ڕەواندز و نەیارێکی توندی هێزەکانی ئینگلیز بوو، وەک سەرکردەیەکی مەیدانی دەرکەوت. ناوبراو توانی هۆزەکانی ناوچەکە، بەتایبەتی (سورچی، خۆشناو و گەردی) کۆبکاتەوە و لەژێر چەترێکدا بە ناوی "جامیعەی ئیسلامی" یەکیان بخات،ناوچەکانی ڕەواندز وخۆشناوەتی لەژێر دەسەڵاتی بەریتانییەکان ڕزگاربکات(عەلی، ٢٠١٠،ل٣٧١ ؛ هەی، ٢٠٢٤،ل٥٩٦-٦١٦). دوای یەکخستنی هێزەکان و پێکهێنانی ئەم بەرەیە لە ٢٧ی ئابی ١٩٢٠دا، چەکدارانی هۆزی سورچی توانیان ناوچەی باتاس کۆنترۆڵ بکەن و بڵاوە بە هێزەکانی ئینگلیز بکەن، کە بەهۆیەوە ژمارەیەک سەربازی بەریتانی لە باتاس کوژران. لە هەمان کاتدا، چەکدارانی هۆزی خۆشناو هێرشیان کردە سەر ئەو هێزەی ئینگلیز کە لە دەشتی هەریر جێگیر ببوون بە مەبەستی گرتنەوەی باتاس، بەمەش ناچاریان کردن بەرەو هەولێر بکشێنەوە ، پاشان هێزەکانی سورچی بەرەو ڕەواندز پێشڕەوییان کرد و توانیان دەست بەسەر ڕێگای سپیلکدا بگرن. لە کاتی ئازادکردنی ڕەواندز و وەدەرنانی ئینگلیزەکان لە شارەکە، ١٨ سەربازی لیڤی کوژران. دوای کۆنترۆڵکردنی شارەکەش، نوری باویل ئاغا و دەستەکەی، ئەنجومەنێکی خێڵەکییان بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ڕەواندز پێکهێنا (سمایل،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١١١،١١٣-١١٤؛هەی،٢٠٢٤،ل٥٩٦-٦١٦ ؛ مەزهەر،١٩٨٥،بەرگی١،ل١٦٨-١٦٩).

لەگەڵ پەرەسەندنی سەرکەوتنەکاندا، شاری کۆیەش خەباتی لە دژی دەسەڵاتی بەریتانی ڕاگەیاند و هێرش کرایە سەر سەربازگەی بەریتانیا. بە تێکچوونی بارودۆخەکە، نەقیب برادشۆ (یاریدەدەری حاکمی سیاسی) ناچار بوو شارەکە جێبهێڵێت و بەرەو هەولێر ڕابکات. بەهۆی ئەم فشارە چڕەوە، بەریتانیا لە کۆیە کشایەوە، شۆڕشگێڕانیش هێڵی تەلەگرافی نێوان هەولێر و کۆیەیان پچڕاند و دەستیان بەسەر ژمارەیەک گوندی نێوان ئەو دوو شارەدا گرت(سمایل،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١١٢،١١٤؛ هەی،٢٠٢٤،ل٦٠٧-٦٠٩). فراوان بوونی ڕووبەری جوگرافیای ڕاپەڕینەکە، زیانێکی گەورەی بە سیستەمی کارگێڕی و دارایی بەریتانیا گەیاند . لە ٥ ی ئەیلوولدا، هەواڵی کۆبوونەوەی هۆزەکانی سورچی، گەردی و خۆشناو گەیشتە هەولێر، کە بەنیاز بوون هێرش بکەنە سەر شارەکە. لەلایەکی دیکەشەوە، بەشێک لە سەرکردەکانی هۆزی دزەیی کە قورساییان لە ناوچەکەدا هەبوو و لە دەسەڵاتی ئینگلیز ناڕازی بوون، داوایان لە نوری باویل ئاغا کرد دەست وەردان لە بارودۆخی هەولێردا بکات. لە ئەنجامدا هێزێکی هاوبەشی ئەو هۆزانە لە چەند قۆڵێکەوە هێرشیان کردە سەر هەولێر و گەمارۆیان دا. بەهۆی ئەم فشارانە و دروستبوونی مەترسی لەسەر شارەکە، دەسەڵاتدارانی بەریتانیا ناچار بوون لە ٧ ی ئەیلوولدا گەنجینە و سامانی حکومەت لە هەولێرەوە بگوێزنەوە بۆ کەرکووک (سمایل،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١١١-١١٢ ؛ هەی، ٢٠٢٤،ل٦٢٢-٦٢٣،٦٣٧ ؛ عەلی، ٢٠١٠،ل٣٧٢).

نزیک بوونەوەی مەترسییەکان لە ناوەندی هەولێر، کاپتن های ناچار کرد گۆڕانکاریی خێرا لە پلانی بەرگریدا بکات و پەنا بباتە بەر (خورشید ئاغای دزەیی)، کە بووە هۆی هێنانی سەدان چەکداری هۆزەکەی بۆ پاراستنی ناو شار. بۆ بەرزکردنەوەی وورەی لایەنگرانیان، ئارنۆلد ولسن لە ٨ ی ئەیلولدا سەردانی هەولێری کرد و بەڵێنی پشتیوانیی سەربازی و ڕێگریکردن لە گەڕانەوەی عوسمانییەکانی پێدان. لەگەڵ ئەوەشدا نە سەردانەکەی ولسن نە بەڵێن و هەڕەشەکانی نەیانتوانی کاریگەرییەکی نەرێنی بکەنە سەر وورەی شۆڕشگێڕان و دانیشتووانی هەولێر و دەوروبەری. ئەمەش بەو پێیەی تەنیا چەند ڕۆژێک پاش گەڕانەوەی حاکمی گشتی بۆ بەغدا، ئەو پلانە ئاشکرا بوو کە لەلایەن شۆڕشگێڕانی هەولێرەوە داڕێژرابوو بە مەبەستی وەدەرنانی هێزەکانی ئینگلیز و پێکهێنانی حکومەتێکی خۆجێی لە شارەکەدا

(سمايل،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١١٠ ؛ هەی،٢٠٢٤،ل٦٢١،٦٣٧-٦٤٠ ؛ مەزهەر،١٩٨٥،بەرگی١،ل١٦٨ ؛ ویلسن، ١٩٧١، ص١١٩-١٢٠).

لەو قۆناغەدا کە خورشید ئاغا و ئەحمەد عوسمان ئەفەندی (١٨٧٩-١٩٤٦) دەستیان بەسەر بەڕێوەبردنی شاری هەولێردا گرتبوو، جموجوولە سەربازییەکان چڕبوونەوە. هێزەکانی سورچی بە سەرۆکایەتیی شێخ عوبەیدوللا و ئامادەبوونی نوری باویل ئاغا لە ناوچەی دێرێی نزیک بەستۆرە کۆبوونەوە، هاوکات چەکدارانی خۆشناویش لە ناوچەی مەلا ئۆمەر جێگیر بوون. دزەکردنی ئەم هەواڵانە و پەرەسەندنی مەترسییەکان لەسەر دەسەڵاتی بەریتانیا، ترس و دڵەڕاوکێیەکی زۆری لای کاپتن های دروستکرد، بەڵام خورشید ئاغا دڵنیایی پێدا کە دۆخەکە هێور دەکاتەوە و ڕێگری لە هەر پەلامارێک بۆ سەر هەولێر دەکات. بۆ چارەسەرکردنی ئەم قەیرانە و کۆنترۆڵکردنی دۆخەکە، دوو هەنگاو گیرانەبەر، لەلایەکەوە (شێخ مەعروف) وەک نێردراوێک ڕەوانەی لای شێخ عوبەیدوڵلا کرا، لەلایەکی دیکەشەوە خورشید ئاغا ٣٠٠٠ چەکداری لە هۆزی (تەی)ی عەرەبی هێنایە ناو شاری هەولێر(سمایل،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١١٢-١١٣ ؛ هەی،٢٠٢٤،ل٦٢٨،٦٤١-٦٤٢،٦٤٦،٦٤٨).

وەرچەرخانە گەورەکەی ئەم شۆڕشە لە ٩ ی ئەیلوولدا ڕوویدا. لە میانی کۆبوونەوەیەکدا لە ماڵی مەلا فەندی (١٨٦٣-١٩٤٢) لە گوندی باداوە، کە بە بەشداریی سەرکردەکانی هۆزی خۆشناو بەڕێوەچوو، مەلا فەندی ڕووبەڕووی هەڵوێستێکی توندی ئامادەبووان بووەوە بەهۆی لایەنگریی بۆ ئینگلیزەکان بە ناپاک و بێباوەڕ وەسف کرا، بەڵام سەرەڕای ئەم گرژییە، زۆرینەی ئامادەبووان مەیلی وازهێنان لە یاخی بوونیان هەبوو، ئەمەش بە ڕوونی دەرکەوت کاتێک سەرکردەکانی هۆزەکە ئامادەیی خۆیان بۆ چوونە ژێر دەسەڵاتی ئینگلیز دەربڕی. لە پاش ئەم هەڵوێستە، ژمارەیەک لە سەرکردەکانی هۆزی خۆشناو (قادر بەگ ، ڕەشید بەگ، ساڵح بەگی خۆرانی، مستەفا ئاغای کوڕێ، خدر بەگی بالیسانی،عارەب ئاغای گەردی) ، لەگەڵ چەند سەرۆک هۆزێکی دیکە، سەردانی کاپتن هایان کرد و ئامادەیی خۆیان بۆ ڕێککەوتن ڕاگەیاند. بەڵێنیاندا بڵاوە بە هێزەکانیان بکەن و کەلوپەلەکان بگەڕێننەوە، بە مەرجێک لێپرسینەوەیان لەگەڵدا نەکرێت. لە بەرەیەکی دیکەشەوە، شێخ عوبەیدوللای سورچی ئامادەیی خۆی بۆ کۆتاییهێنان بە شەڕ دەربڕی، بەڵام ئەم هەڵوێستەی بەستەوە بە سێ مەرجی سەرەکی لەلایەن حکومەتەوە، کە بریتی بوون لە: ناساندنی بە فەرمی وەک سەرۆکی هۆز، تەرخانکردنی مووچەیەک بۆی، لەگەڵ پێدانی دەسەڵات پێی بۆ پێکهێنانی هێزێکی چەکدار لە شەرکەرانی هۆزەکەی (هەی،٢٠٢٤،ل٦٤٢-٦٤٦).

لە دەرئەنجامی چوونە ناو پرۆسەی گفتوگۆ و دانوستاندن لەلایەن هۆزەکانی سورچی، خۆشناو و گەردییەوە، گەمارۆی سەر شاری هەولێر هەڵگیرا و پاشەکشێیان بۆ ناوچەکانی خۆیان کرد، بەمەش دۆخی ئەمنیی شارەکە سەقامگیریی بەخۆوە بینی. لەگەڵ هێوربوونەوەی بارودۆخەکەدا، خورشید ئاغا کە پێشتر بە مەبەستی پارێزگاریکردن لە شارەکە و پاراستنی ئاسایشی- ناوخۆیی هاتبووە ناو هەولێر، کۆتایی بە ئەرکەکەی هێنا و لەگەڵ چەکدارەکانی شارەکەی جێهێشت. لە چوارچێوەی ئەم پەرەسەندنانەدا، لە ١٤ی ئەیلوول، یەکەکانی سوپای بەریتانیا لە هەردوو میحوەری موسڵ و کەرکوکەوە پێشڕەوییان بەرەو هەولێر کرد(سمایل،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١١٠-١١١ ؛ مەزهەر،١٩٨٥،بەرگی١،ل١٦٩-١٧٠ ؛ هەی،٢٠٢٤،ل٦٦٠،٦٤٦،٦٤٨-٦٤٩،٦٥١-٦٥٢).

ئەم زنجیرە ڕووداوە و گوشارە سەربازییانە وایان کرد کە بەریتانیا بتوانێت بە خێرایی دەست بەسەر دۆخەکەدا بگرێت. لە کۆتایی مانگی ئەیلولی ١٩٢٠دا، ناوچەکانی کۆیە، خۆشناوەتی و ڕەواندز تا دەگاتە باباجیجک، بەبێ شەڕ و بە شێوەیەکی ئاشتیيانە کەوتنەوە ژێر دەسەڵاتی ئینگلیز. پاشان لە ١٢ی تشرینی یەکەمی هەمان ساڵدا، هۆزی سورچیش ملکەچی حکومەتی ئینگلیز بوون. بەهۆی ئەو نابەرانبەرییە گەورەیەی لە هێز و چەکدا هەبوو، لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٢٠ و سەرەتای ساڵی ١٩٢١دا دەسەڵاتی بەریتانیا بەتەواوی بەسەر ناوچەکەدا سەپێنرا و هیچ ناوچەیەک بەدەست شۆڕشگێڕانەوە

نەما، کە ئەمەش بووە هۆی دامرکاندنەوەی یەکجاریی شۆڕشەکە(سمایل،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١١٥). بەم شێوەیە، یەکگرتنی ستراتیژیەتی فشاری سەربازیی بەریتانی، شانبەشانی ئەو دانوستاندنانە و هەوڵە دیپلۆماسییەکانی سەرکردە خێڵەکییەکان، ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوەیان گێڕا لە کۆتاییهێنان بەو قەیرانەی کە هەڕەشەی خستبووە سەر سەقامگیریی پێگەی دەسەڵاتی بەریتانیا لە ناوچەکەدا.

شکستهێنانی شۆڕشەکە لە بەرانبەر هێزەکانی بەریتانیا دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکاری ناوخۆیی و دەرەکی، کە لە سەروویانەوە نایەکسانیی هێزی سەربازی و نەبوونی ڕێکخستنێکی ناوخۆیی بەهێز لە بەرانبەر سوپایەکی پێشکەوتوو و پرچەکدا دادەنرێت . لە پاڵ ئەم لاوازییە لۆجیستی و ڕێکخراوەییەدا، دەسەڵاتی بەریتانیا ستراتیژیەتی دروستکردنی دووبەرەکیی گرتەبەر، ئەویش لە ڕێگەی بەکارهێنانی بەشێک لە هۆزە ناوخۆییەکان وەک هێزی بەکرێگیراو، کە بووە هۆی هەڵگیرساندنی شەڕی ناوخۆیی و پەرتەوازەکردنی بەرەی بەرگری. بەدەر لەمەش، سیاسەتی بەریتانی کاری لەسەر قووڵکردنەوەی کەلێنی نەتەوەیی و ئایینی کرد لە ڕێگەی هاندانی پێکهاتەی ئاشووری دژ بە شۆڕشگێڕە سورچییەکان. دەرەنجامی ئەم سیاسەتە لە ناوەڕاستی ئەیلوولی ١٩٢٠دا بە یەکدادانێکی توند کۆتایی هات، بەپێی بلاوکراوەیەکی فەرمیی سەرکردایەتیی گشتیی بەریتانیا کە لە ٢٢ی ئەیلوولی ١٩٢٠دا دەرچووە، دوای ئەوەی هێزەکانی سورچی هێرشیان کردووەتە سەر ئاشوورییەکان، لە ١٥ی ئەیلوولدا هێزە ئاشوورییەکان توانیویانە بەرپەرچی هێرشەکە بدەنەوە و شۆڕشگێڕان ناچار بکەن بۆ پشتی زێی گەورە پاشەکشە بکەن. ئەم پێکدادانە زیانێکی گیانیی گەورەی بە هێزەکانی شۆڕش گەیاند، کە وەک لە بەڵگەنامە بەریتانییەکەدا هاتووە، ١٤٠ کەسیان لێ کوژراوە و ٦٠ کەسی دیکەش لە کاتی پەڕینەوە لە زێی گەورەدا خنکاون(سمایل،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١١٤ ؛ مەزهەر،١٩٨٥،بەرگی١،ل١٧١ ؛ هەی،٢٠٢٤،ل٦٠-٦٦١). ئەمەش ڕەنگدانەوەی سەرکەوتنی سیاسەتی "پەرت بکە و زاڵ بە"ی بەریتانیایە لە تێکشکاندنی یەکریزیی هێزە ناوخۆییەکان و لەباربردنی شۆڕشەکە.

بزووتنەوەی ڕەشید عالی گەیلانی (١٩٤١) و لێکەوتەکانی لەشاری هەولێر

ڕاپەڕینی مایسی ١٩٤١ لە مێژووی هاوچەرخی عێراقدا وەک بزووتنەوەیەکی شۆڕشگێڕیی نیشتمانی و دژە-ئیمپریالیزمی دەناسرێت، کە لە سایەی هەلومەرجێکی ئاڵۆزی ناوخۆیی و نێودەوڵەتیی سەردەمی جەنگی دووەمی جیهانیدا سەری هەڵدا. ئەم بزووتنەوەیە دەرئەنجامی کەڵەکەبوونی چەندین هۆکاری سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتی بوو، لەلایەکەوە دەسەڵاتدارانی ناوخۆی عێراق لە ئیدارەدانی قەیرانەکاندا شکستیان هێنابوو، لەلایەکی دیکەشەوە هەژموونی بەریتانیا بەسەر تەواوی جومگەکانی وڵاتدا زاڵ بوو (بێخاڵی، ژ٢، بەهاری ١٩٩٩، ل٧١؛ مەزهەر، ٢٠٠١، بەرگی ٢،ل١١٥،١١٨-١٢٠ ؛ مستەفا، ٢٠١٨، بەرگی ١، ل١٨٦-١٨٧). لە ڕوانگەی جەماوەرەوە ، بەریتانیا وەک هێزێکی داگیرکەر دەبینرا و بەرپرسیار بوو لە نەهامەتییەکانی وەک هەژاری، بێکاری و سنووردارکردنی ئازادییەکان. بەدەر لەمەش، پروپاگەندەی میدیایی ئەڵمانیا کاریگەریی بەرچاوی لەسەر ئاراستەکردنی ڕای گشتی هەبوو، کە وای لە خەڵک کردبوو سەرکەوتنی ئەڵمانیا وەک دەرچەیەک بۆ ڕزگاربوون لە هەژموونی بەریتانیا ببینن، ئەگەرچی ئەم دیدگایە زیاتر لەسەر بنەمای کاریگەرییە دەروونییەکانی ڕاگەیاندن بوو نەک ئەزموونی حوکمڕانیی ئەڵمانی (مستەفا، ٢٠١٨، بەرگی ١، ل١٨٩).

لەو چوارچێوەیەدا، شاری هەولێر و ناوچەکانی دیکەی کوردستان بە گوڕێکی بەرزی نەتەوەییەوە کاردانەوەیان بۆ ڕاپەڕینەکە هەبوو. سەرجەم پێکهاتە و چینە کۆمەڵایەتییەکان، لە قوتابیان، مامۆستایان، ڕووناکبیران، پیاوانی ئایینی و تەنانەت ئافرەتانیش، بەشدارییەکی کارایان لە بزووتنەوەکەدا کرد (بێخاڵی، ژ٢، بەهاری ١٩٩٩، ل٧١ ؛ رسول،٢٠٠٥،ص١٧٦). بۆ پیشاندانی پاڵپشتیی سیاسی، شاندێکی هاوبەشی هەولێر و کەرکووک سەردانی بەغدایان کرد و لەلایەن سەرکردایەتیی بزووتنەوەکەوە ڕەشید عالی گەیلانی(١٨٩٢-١٩٦٥) پێشوازییان لێکرا، کە تێیدا پشتیوانیی کوردستانیان بۆ بزووتنەوەکە دووپات کردەوە. لەم میانەیەدا لەگەڵ ڕاگەیاندنی پرۆسەی

خۆبەخشی. (تطوع)، هاووڵاتییانی کوردستان بەشێوەیەکی بەربڵاو ناوی خۆیان تۆمار کرد و چەندین بروسکەی پشتیوانییان ئاراستەی پایتەخت کرد (مستەفا، ٢٠١٨، بەرگی ١، ل١٨٩-١٩٠ ؛ رسول،٢٠٠٥،ص١٧٥).

لەسەر ئاستی ناوخۆیی، گرژییەکانی شاری هەولێر بەراورد بە شارە کوردییەکانی دیکە توندتر بوون . بەر لە بۆردومانکردنی ئاسمانیی شارەکە، ڕۆشنبیران و مامۆستایانی لەوانەش (شێخ حەسەن ئەفەندی نیعمەتوڵلا - بەڕێوەبەری قوتابخانەی دووەمی هەولێر)، لە ڕێگەی گوتاری نیشتمانییەوە ڕۆڵێکی بەرچاویان لە جۆشدانی ڕۆحیی جەماوەر و قوتابیاندا گێڕا . لە (١٦ی مایسی- ١٩٤١) دا ، خۆپیشاندانێکی جەماوەریی بەرفراوان بە ڕابەرایەتیی شێخ حەسەن ڕێکخرا. سەرەڕای هەوڵەکانی هێزی ئاسمانیی بەریتانیا بۆ بڵاوکردنەوەی ترس لە ڕێگەی خستنەخوارەوەی بەیاننامەی هەڕەشەئامێز، خۆپیشاندەران نەک تەنیا بەیاننامەکانیان ڕەتکردەوە، بەڵکو بە چەکی سووک وەڵامی فڕۆکەکانیان دایەوە، ئەم هەڵوێستەش لەلایەن سەرکردەکانی خۆپیشاندانەکەوە وەک هێمایەکی بەرگری و ڕەتکردنەوەی پاشەکشە وەسف کرا (بێخاڵی، ژ٢، بەهاری ١٩٩٩، ل٧٢-٧٣؛ مەزهەر، ٢٠٠١، بەرگی ٢، ل١٣٥).

پێکدادانەکان کاتێک گەیشتنە لووتکە کە فڕۆکە جەنگییەکانی بەریتانیا لە مانگی مایسدا دوو جار فڕۆکەخانەی هەولێر و دەوروبەرییان بۆردومان کرد، کە بووە هۆی زیاتر قووڵبوونەوەی تووڕەیی جەماوەر. لە میانەی ئاڵۆزییەکاندا و لە کاردانەوەی دروشمە دژە-بەریتانییەکانی خۆپیشاندەران، بەڕێوەبەری پۆلیس (عەزیز بەرقی) تەقەی لە هاووڵاتییان کرد و بەهۆیەوە خۆپیشاندەرێک کوژرا. ئەم ڕووداوە بارودۆخەکەی لە کۆنترۆڵ دەرکرد و پاڵنەر بوو بۆ ئەوەی جەماوەر هێرش بکەنە سەر باڵەخانەی پارێزگا لە ئەنجامی گرژییەکاندا پۆلیسێک کە هەوڵی تەقەکردنی دابوو، لەلایەن خۆپیشاندەرانەوە لە بیناکەوە خرایە خوارەوە و گیانی لەدەستدا (بێخاڵی، ژ٢، بەهاری ١٩٩٩، ل٧٣-٧٤ ؛ رسول،٢٠٠٥،ص١٧٧).

لەگەڵ هەڵکشانی ئاستی مەترسییەکان، سەرپەرشتیارانی ئیداریی شارەکە ڕووبەڕووی هەڕەشەی ڕاستەوخۆ بوونەوە، بەڵام لە ڕێگەی دەستپێشخەریی (شێخ محێدین شێخ ساڵح)، پارێزگاری هەولێر ساڵح زەکی ساحێبقران(١٨٨٦-١٩٤٤) بە نهێنی گواسترایەوە بۆ تەکیە و لە مەترسی پارێزرا. لەکاتێکدا جەماوەر باڵەخانەی پارێزگا و ئۆتۆمبێلی پارێزگاریان کردبووە ئامانج، (موقەدەم ئەمین ڕەواندزی)، فەرماندەی سەربازگەی هەولێر و ئامر فەوج، بە مەبەستی کۆنترۆڵکردنی بارودۆخەکە بە هێزێکی سەربازییەوە دەستێوەردانی کرد. ناوبراو لە ڕێگەی گوتارێکی هێورکەرەوەوە توانی خۆپیشاندەران پەرتەوازە بکات، کە ئەمەش ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوەی هەبوو لە ڕێگریکردن لە ڕژانی خوێنی زیاتری هاووڵاتییان (بێخاڵی، ژ٢، بەهاری ١٩٩٩، ل٧٤-٧٥ ؛ رسول،٢٠٠٥،ص١٧٧-١٧٨). دوابەدوای ڕووداوەکانی هەولێر، شەپۆلی نارەزایەتییەکان گەیشتە شارۆچکەی شەقڵاوە، کە تیایدا مامۆستایانی سەرەتایی ڕۆڵی سەرەکییان گێڕا لە جووڵاندنی جەماوەر و سازدانی چالاکیی نیشتمانی (مستەفا، ٢٠١٨، بەرگی ١، ل١٨٩-١٩٠؛ مەزهەر،٢٠٠١،بەرگی٢،ل١٣٥).

لە کۆتاییدا، بەکارهێنانی هێز لەلایەن دەسەڵاتەوە وایکرد بزووتنەوەکە ڕووبەڕووی سەرکوتکردن ببێتەوە . شێخ حەسەن ئەفەندی و ژمارەیەک لە کەسایەتییە دیارەکانی شارەکە دەستگیر کران. بەهۆی قەبارەی نارەزایەتییەکانەوە، شاری هەولێر لەسەر ئاستی عێراق (دوای بەغدا) زۆرترین ڕێژەی دەستگیرکراوی هەبوو کە گەیشتە ٤٢ کەس. لەو ژمارەیە، ژمارەیەک چالاکوانی هەولێر بڕیاری دوورخستنەوەیان (نەفی) بۆ زیندانی (فاو) لە باشووری عێراق بۆ دەرچوو، دواتر بۆ بەندیخانەی عەمارە گواسترانەوە (بێخاڵی، ژ٢، بەهاری ١٩٩٩، ل٧٥ ؛ مەزهەر، ٢٠٠١، بەرگی ٢، ل١٤٨ ؛ رسول،٢٠٠٥،ص١٧٦).

لە تەک ئەم بارودۆخە پڕ لە پێکدادانەدا، شاری هەولێر پێگەیەکی مێژوویی جیاوازی هەبوو لە داڵدەدانی خێزانی شاهانەی عێراق. لە کاتی هەڵگیرسانی بزووتنەوەکەدا، ڕەشید عالی گەیلانی لەسەر

ئاستی عێراق متمانەی تەواوی تەنیا بە مەلا فەندی هەبوو بۆ پاراستنی شا فەیسەڵی دووەم (کە ئەوکات تەمەنی شەش ساڵ بوو) لەگەڵ شاژنە عالیە و پورەکانی. مەبەست لەم هەنگاوە دوورخستنەوەی خێزانی شاهانە بوو لە ململانێکان، بەتایبەت کە شاژن دژی بزووتنەوەکە بوو، بەریتانییەکانیش هەمان ئامانجیان هەبوو بۆ پاراستنی شا (ئاوماری، ژ١٥، هاوینی ٢٠٠٢، ل١٥١؛ مەزهەر، ٢٠٠١، بەرگی ٢، ل١٤٣). مەلا فەندی بەوپەڕی ڕێزەوە پێشوازی لە خێزانی شاهانە کرد ، لە ماوەی نێوان ٢٩ی مایس تا ٣ی حوزەیرانی ١٩٤١، کۆشکەکەی خۆی لە (باداوە) بۆ تەرخان کردن، لەکاتێکدا خۆی و خێزانەکەی ڕوویان لە ماڵێکی دیکە لە قەڵای هەولێر کرد. مەلا فەندی تەواوی پێداویستییەکانیانی دابین کرد و ڕۆژانە سەردانی دەکردن بە مەبەستی دڵنیاکەرەوە و هێشتنەوەیان لە ژینگەیەکی ئارامدا. جێگای سەرنجە، سەرەڕای ئاگاداریی شۆڕشگێران لە مانەوەی خێزانی شاهانە لە هەولێر، بەڵام بەهۆی پێگە و هەیبەتی کۆمەڵایەتیی مەلا فەندی، هیچ هەڕەشەیەکیان ئاراستە نەکرا، تا ئەوکاتەی حکومەتەکەی ڕەشید عالی لە ٣ی حوزەیراندا کۆتایی هات و خێزانی شاهانە گەڕانەوە بۆ بەغدا (شارەزا، ژ٣، هاوینی ١٩٩٩، ل٨٣ ؛ ئاوماری، ژ١٥، هاوینی ٢٠٠٢، ل١٥١-١٥٢؛ مەزهەر، ٢٠٠١، بەرگی ٢، ل١٤٣).

ڕاپەڕینی جووتیارانی دەشتی هەولێر (١٩٥٣)

سەرهەڵدانی ڕاپەڕینی جووتیارانی دەشتی هەولێر لە ساڵی ١٩٥٣ دەرئەنجامی کەڵەکەبوونی کۆمەڵێک هۆکاری پێکەوە بەستراوی سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و یاسایی بوو کە لێکەوتەی سیستەمی چەسپاوی دەرەبەگایەتی سەردەمی حکومەتی پاشایەتی بوون. لە دەشتی هەولێردا، زۆڵم و زۆرداریی ئاغاکانی دزەیی زیاتر لە ٢٠٠ گوندی ناوچەکەی گرتبووەوە، کە تێیدا دەست بەسەرداگرتنی زەوی وزار، سەپاندنی کاری زۆرەملێ (بێگاری یان سوغرە) و دەرکردنی جووتیاران ببووە دیاردەیەکی ڕۆژانە . لە ڕووی ئابوورییەوە، جووتیاران ناچار دەکران لە (٢٠٪)ی داهاتی دانەوێڵە لەگەڵ باجی سەرانەی مەڕومالاٌت پێشکەش بە ئاغاکان بکەن ،هاوکات بۆ چەسپاندن و درێژەدان بەم دەسەڵاتە، ئاغاکان بە پاڵپشتیی حکومەتی ناوەندی هەوڵیان دەدا نەخوێندەواری بڵاوبکەنەوە و لە ڕێگەی کەسایەتیە ئایینیەکانەوە قوتابخانە و خوێندنیان وەک "زانستی ئەهریمەن" و کارێکی دژەئایین بە جووتیاران دەناساند تا ڕێگە لە وشیاربوونەوەیان بگرن (هورمزیاری، ژ١٢،پایزی٢٠٠١،ل١٠٥-١٠٦ ؛قادر،٢٠٢٢،ل٨٩-٩٠).

ئەم بارودۆخە بەردەوامە لەگەڵ دەرچوونی یاسای زەوی هەموارکردن(تسوية الاراضى الزراعية) ژمارە (٢٩)ی ساڵی ١٩٣٨ چووە قۆناغێکی نوێوە، چونکە یاساکە دەروازەیەکی یاسایی ڕەخساند بۆ ئەوەی جووتیاران زەوییە میرییەکان لەسەر خۆیان تاپۆ بکەن و سەدا سەدی بەرهەمەکەی بۆ خۆیان بێت، ئەمەش سەرەتای ململانێی ڕاستەوخۆی لەگەڵ ئاغاکاندا زەق کردەوە (هورمزیاری، ژ١٢،پایزی٢٠٠١،ل١٠٦). لە هەمان کاتدا لە سەرەتای چلەکانی سەدەی ڕابردووەوە، چالاکیی پارت و ڕێکخراوە سیاسییەکانی وەک حیزبی شیوعیی عێراق، کۆمەڵەی هیوا، حیزبی ڕزگاری، حیزبی شۆڕش، ژ.ک کاف و پارتی دیموکراتی کوردستان، هاوشان لەگەڵ بڵاوکراوەکانی وەک "بانگی فەلاح"، "دەنگی داس" و "نرکەی جوتیار"، ئاستی هۆشیاریی چینایەتییان لە ناو جەماوەری جووتیاراندا بەرزکردەوە . ئەم ئامادەکارییە ڕێکخراوەییە بووە هۆی دامەزراندنی ڕێکخراوی "یەکێتیی فەللاح" لە ساڵی ١٩٤٨ لە گوندی قازیخانە ، دواتر دامەزراندنی یەکەم کۆمەڵەی نهێنیی جووتیاران لە ساڵی ١٩٥٣ لە گوندی مورتکەی سەروو لەلایەن حیزبی شیوعییەوە (هورمزیاری،ژ١٢،پایزی٢٠٠١،ل١٠٦،١٠٨ ؛ قادر،٢٠١٩،ل٢٩ ؛ مستەفا،٢٠١٨،بەرگی١،ل٢١٢).

چەخماخەی ڕاستەوخۆ و سەرەتای تەقینەوەکە کاتێک دەستی پێکرد کە حسێن مەلا، ئاغای گوندی قازیخانە باجێکی نوێی بە ناوی "ئەستەنبوڵانە" بەسەر جووتیاراندا سەپاند بۆ دابینکردنی تێچووی گەشتەکەی بۆ ئەستەنبوڵ. ئەم بارگرانییە دارایە نوێیە هاوکات بوو لەگەڵ سەپاندنی

سیاسەتی چاندنی زۆرەملێی گەنم کە قەیرانی کەم بوونەوەی بەرهەمی دانەوێڵەی لێ کەوتبووەوە. لەپاڵ ئەمەدا، کڕین و هێنانی ئامێری کشتوکاڵی نوێی وەک تراکتۆر و لۆری لەلایەن ئاغاوە، نەک هەر هێزی کاری مرۆیی جووتیارانی پەراوێز خست، بەڵکو بووە پاڵنەرێک بۆ ئەوەی ئاغا دەست بەسەر باشترین و بە پیترین زەوییەکانی ناوچەکەدا بگرێت. ئەم قۆرخکارییە بە هەڕەشەی ڕاستەوخۆ و گوشاری دەروونی هاوپێچ کرا، کاتێک ئاغا هەڕەشەی دەرکردنی لە جووتیاران کرد و سەرپشکی کردن لەنێوان قبووڵکردنی بێمەرجی دۆخەکە یان چۆڵکردنی زێدەکەیان و بەجێهێشتنی گوندەکە. وەک کاردانەوەیەک، کۆبوونەوەیەکی نهێنی لەسەر جۆخینان بە سەرپەرشتی حاجی سمایل ئەنجامدرا، کە تێیدا جووتیاران سوێندیان بە قورئان خوارد بەکۆمەڵ بەرەنگار ببنەوە، باج و سوغرە و پشکی ئاغا ڕەت بکەنەوە، دیوەخان بایکۆت بکەن و سندوقێکی هاوکاریی مانگانە پێکبهێنن (هورمزیاری،ژ١٢،پایزی٢٠٠١،ل١٠٨-١٠٩ ؛ قادر،٢٠١٩،ل٣٠-٣٢).

ئەم هەڵوێستە بووە هۆی خرۆشانی تەواوی گوندەکە، پیاوان، ژنان و منداڵان ڕوویان کردە دیوەخانی ئاغا، بە توندی هەڕەشەیان لێکرد و ترسێکی گەورەیان خستە دڵییەوە. ئەم خرۆشانە تەنیا لە سنووری گوندەکەدا قەتیس نەما، بەڵکو ململانێکە پێی نایە قۆناغێکی نوێوە و دەنگی ناڕەزایەتییەکان گەیشتە سەنتەری شاری هەولێر. یەکێک لە وێستگە گرنگەکانی ئەم فراوانبوونەش، ئەنجامدانی خۆپیشاندانێک بوو کە تێیدا (١٥) جووتیاری گوندی قازیخانە، بە هەڵگرتنی لافیتەیەک کە لەلایەن خوێندکارێکی دواناوەندییەوە بەناوی (مەولود سالح ئەمین) نووسرابوو، بەرەو باڵەخانەی پارێزگا ڕێ پێوانیان کرد. لەوێدا پێکدادان لەگەڵ پۆلیس دروست بوو، بەڵام بەڕێوەبەری پۆلیس بڕیاری کشانەوەی هێزەکانی دا بۆ ڕێگریکردن لە گرژیی زیاتر. ئەم چالاکییە بووە هاندەرێک بۆ ئەنجامدانی خۆپیشاندانی هاوشێوە لە مەخموور و شوێنەکانی دیکە (هورمزیاری،ژ١٢،پایزی٢٠٠١،ل١٠٩،١١٢) .

لە هەنگاوێکی دیپلۆماسیدا، (حاجی سمایل) وەک نوێنەری جووتیاران سەردانی بەغدای کرد و چاوی بە وەزیری ناوخۆ کەوت. وەزیر نووسراوێکی فەرمیی پشتگیریی بۆ مافی جووتیاران دەرکرد و ئاراستەی پارێزگای هەولێری کرد، هەروەها لە سەرەتادا قایمقامی هەولێر پشتگیریی لە مافی تاپۆکردنی زەوییەکان کرد و دژی دەرکردنی جووتیاران وەستایەوە (هورمزیاری،ژ١٢،پایزی٢٠٠١،ل١١٠،١١٢ ؛ مستەفا،٢٠١٨،بەرگی١،ل٢١٥).

لە بەرانبەردا ئاغاکان بە مەبەستی پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان، دەستیان بە جووڵەی سیاسیی کرد. بە کۆکردنەوەی بڕی (١١,٠٠٠) دینار و ناردنی دیاریی و بەرتیل بۆ دەرباری مەلیک لە بەغدا، هەروەها بەکارهێنانی پاساوی ئەوەی کە ئەم ڕاپەڕینە لەلایەن حیزبی شیوعی و پارتی دیموکراتی کوردستانەوە ئاراستە دەکرێت و ئامانجیان ڕووخاندنی سیستەمی پاشایەتییە، توانییان هەڵوێستی حکومەتی ناوەندی بگۆڕن (هورمزیاری،ژ١٢،پایزی٢٠٠١،ل١١٢) . حکومەت هێزێکی گەورەی پۆلیسی بەناوی (قوة السیار) لە باشووری عێراقەوە گواستەوە بۆ دەشتی هەولێر بۆ پاڵپشتیکردنی ئاغاکان ، پاشان هەڵمەتێکی بەربڵاوی دەستگیرکردن دەستی پێکرد و نزیکەی ٣٠٠ جووتیار و زانای ئایینی دەستبەسەر کران، هەروەها لە ئەنجامی ئەم ئاڵۆزییانەدا ژمارەیەک لە جووتیاران کوژران. هەر لە چوارچێوەی ئەم بڕیارانەدا، حکومەت فەرمانی دووەخستنەوەی بۆ ژمارەیەک خێزان دەرکرد وئاوارەی ناوچەکانی دیکەی کوردستانی کردن (هورمزیاری، ژ١٢،پایزی٢٠٠١،ل١١٣-١١٣ ؛ قادر،٢٠١٩،ل٣٣-٣٤ ؛ مستەفا،٢٠١٨،بەرگی١،ل٢١٥).

سەرەڕای ئەوەی حکومەتی پاشایەتی توانی بە زەبری هێز ڕاپەڕینەکە دامرکێنێتەوە، بەڵام ئەم بزاڤە زیانێکی گەورەی بە پێگەی دەرەبەگایەتی گەیاند و ئاغاکان ناچاربوون گوندەکان جێبهێڵن. ئەم ململانێیە بەردەوام بوو تا ساڵی (١٩٥٨) و ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی، کە دواتر لە سایەی حکومەتی کۆماریدا کۆتایی بە دەسەڵاتی ڕەهای ئاغاکان هێنرا، خاوەندارێتیی زەوی بۆ هەر ئاغایەک بە (١٠٠٠)

دۆنم سنووردار کرا و زەوییەکانی دیکە بەسەر جووتیاراندا دابەش کران، بەمەش کۆتایی بە سیستەمی دەرەبەگایەتی لە دەشتی هەولێر هێنرا (هورمزیاری،ژ١٢،پایزی٢٠٠١،ل١١٣).

لە ڕووی مێژووی خەبات و بزووتنەوە چەکدارییەکانەوە، گۆڤاری هەولێر لە چوارچێوەی گرنگیدان بە ڕووداوە مێژووییەکانی باشووری کوردستان تیشکی خستووەتە سەر قۆناغەکانی شۆڕشی دووەمی بارزان (١٩٤٣-١٩٤٥) ، باسی لە هەوڵەکانی پشتگیریکردنی ئەو بزووتنەوەیە لە دەرەوەی ناوچەی بارزان کردووە. بە جۆرێک بەدیاریکراوی جەخت لەسەر ڕۆڵی ئەفسەرە کوردەکان و ڕێکخستنە سیاسییەکان دەکاتەوە کە لەو سەردەمەدا پلانیان دارشتبوو لە ڕێگەی کردنەوەی بەرەی نوێ لە ناوچەکانی کۆیە و بیتوێن، فشاری سەربازیی حکومەتی ناوەندی لەسەر شۆڕشەکە کەم بکەنەوە. خستنەڕووی ئەم ڕووداوانە لەلایەن گۆڤارەکەوە وەک هەوڵێکی گرنگ بۆ بەدۆکیومێنتکردنی ئەو قۆناغەی مێژووی کورد هەژمار دەکرێت(٣٦) .

هاوشان لەگەڵ ئەم پێشهاتە سەربازییانەدا، گۆڤارەکە گرنگییەکی تایبەتی بە توێژینەوە لە مێژووی حیزب و ڕێکخراوە سیاسییەکانی ئەو قۆناغە داوە ، بەتایبەتی لە ڕێگەی دەستنیشانکردنی پێگە و ڕۆڵی شاری هەولێر لە لەخۆگرتن و گەشەپێدانی بزووتنەوەی سیاسی و ڕێکخستنە چەپەکاندا. لەم چوارچێوەیەدا، تیشک خراوەتە سەر ڕۆڵی کارای کۆمەڵە و حیزبە چەپ و نیشتمانییەکانی وەک: کۆمەڵی میللەت، یەکێتی تێکۆشین، حیزبی شۆڕش و حیزبی ڕزگاری، لە پاڵ حیزبی هیوادا. گۆڤارەکە جەختی لەسەر ئەوە کردووەتەوە کە شاری هەولێر مەڵبەندێکی گرنگی کۆبوونەوەی ئەم هێزە سیاسییانە بووە و ڕۆڵێکی بەرچاوی دەستەبەر کردووە لە بڵاوکردنەوەی هۆشیاریی نەتەوەیی و چەپگەری، ڕێکخستنی خەباتی جەماوەری و پێگەیاندنی کادیری سیاسی لە باشووری کوردستاندا(٣٧) .

لە قۆناغێکی دیکەی مێژوویدا سەبارەت بە سیاسەتی وێرانکاری، گۆڤاری هەولێر لە بەشێکی تری بابەتەکانیدا بایەخی بە دۆکیومێنتکردنی سیاسەتەکانی ڕژێمی بەعس داوە، بەتایبەتی پرۆسەی ڕاگواستن و خاپوورکردنی گوندەکانی پارێزگای هەولێر. لەم چوارچێوەیەدا گۆڤارەکە چەندین داتا و ئاماری وردی بڵاوکردووەتەوە کە تێیدا ناوی ئەو گوندانە تۆمار کراون کە بەر شاڵاوەکانی وێرانکردن و ڕاگواستن کەوتوون. خستنەڕووی ئەم زانیارییانە ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە پاراستنی یادەوەریی مێژوویی و ئەرشیفکردنی ئەو پێشێلکارییانەی کە دژی ناوچەکە و دانیشتووانەکەی ئەنجام دراون(٣٨) . لە پاڵ خستنەڕووی ڕووداوە گشتییەکان، گۆڤارەکە بایەخێکی بەرچاوی بە دۆکیومێنتکردنی ڕۆڵی کەسایەتییە سیاسییەکانی شاری هەولێر داوە لەناو گۆڕانکارییە مێژووییەکاندا. بە جۆرێک تیشکی خستووەتە سەر پێگە و کاریگەریی چەندین کەسایەتیی دیاری شارەکە، وەک: مەعروف جیاوک، شێخە شەل و مەلا فەندی . هەر یەک لەم کەسایەتییانە ڕۆڵێکی کارایان لە ڕووداوە سیاسییەکانی سەردەمی خۆیاندا هەبووە، ئاماژەپێدانیان لەلایەن گۆڤارەکەوە وەک هەوڵێکی ئەکادیمی بۆ پاراستنی مێژووی ناوخۆیی و پێگەی سیاسیی کەسایەتییەکانی شارەکە هەژمار دەکرێت(٣٩) .

هەر لە چوارچێوەی ئاوردانەوە لە مێژووی ناوچەکە، گۆڤاری هەولێر جگە لە بایەخدانی بە مێژووی هاوچەرخ، گرنگی بە مێژووی نوێش داوە . لەو میانەیەدا تیشکی خستووەتە سەر سەردەمی میرنشینی سۆران و ڕۆڵی میر محەمەد (پاشای گەورە) لەو سەردەمەدا، بە جۆرێک بابەتەکان هەوڵە فراوانخوازییەکانی میر محەمەد و شێوازی دژایەتیکردنی دەسەڵاتی عوسمانییان تاوتوێ کردووە. لە پاڵ ئەوەشدا، لێکۆڵینەوەکان بایەخیان بە لایەنی سەربازی و پیشەسازیی میرنشینەکە داوە، ئەویش لە ڕێگەی ئاماژەدان بە دەسترەنگینی و تواناکانی وەستا ڕەجەبی ڕەواندزی لە دامەزراندنی کارگەی چەک و

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 10
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

دروستکردنی ئامێرە سەربازییەکان، کە وەک هەنگاوێکی گرنگ بۆ بەهێزکردنی پێگەی سەربازیی میرنشینەکە سەیر دەکرێت[٤٠].

٢- لایەنی ئابووری

شاری هەولێر وەک یەکێک لە دێرینترین ناوەندە شارستانییەکانی ناوچەکە، لە سەدەی بیستەمدا قۆناغێکی گرنگی لە گۆڕانکاری و گەشەسەندنی ئابووری بەخۆیەوە بینی. ئەم گەشەسەندنە نەک تەنیا کەرتی خزمەتگوزاریی وەک چایخانە دێرینەکان (کە ناوەندی گرێدانی مامەڵەکان بوون) و بازاڕی قەیسەری (کە مەکۆی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و پیشەسازیی دەستی بوو) گرتەوە، بەڵکوو پەرەی سەند بۆ بونیادنانی ژێرخانێکی هاوچەرخی ئابووری لە ڕێگەی دامەزراندنی پڕۆژە ستراتیژییەکانی وەک سایلۆ و کارگە خۆراکییەکان بە مەبەستی ڕێکخستنی بازاڕ. هاوکات، کەرتی کشتوکاڵ بەتایبەتی بەرهەمهێنانی دانەوێڵە، وەک کۆڵەکەیەکی سەرەکیی ئابووریی پارێزگاکە مایەوە کە بەردەوام لەژێر کاریگەریی قەیرانە سیاسییەکان، گەشەی خێرای دانیشتووان و ئاستەنگەکانی هێڵی گواستنەوەدا بووە. لەم باسەدا تیشک خراوەتە سەر قۆناغەکانی گەشەی ئابووریی شارەکە، ڕۆڵی پیشەگەریی ناوخۆیی و گۆڕانکارییە ئابوورییەکان لە دروستکردنی هەلی کار و سەرچاوەی داهات بۆ دانیشتووانەکەی.

کەرتی کشتوکاڵ

ناوچە جیاوازەکانی پارێزگای هەولێر، بەتایبەتی دەشتی هەولێر بە هەموو بەشەکانییەوە (وەک ناوچەکانی قەراج، کەندێناوە، سەنیە و موڵکیە، شەمامک، بەڕانەتی و پشتڕێ)، هەروەها دەشتی کۆیە و دەشتی هەریر، بەپیتترین زەویە کشتوکاڵییەکانی پارێزگاکە دادەنرێن. ئەم ناوچانە ڕۆڵی 'سەبەتەی خۆراک'ێکی سەرەکی دەگێڕن لە دابینکردنی ئاسایشی- خۆراکدا بۆ پارێزگاکە و هەرێمی کوردستان بەگشتی. لە ڕووی ئابوورییەوە، خاوەنی پێگەیەکی ستراتیژیی گرنگن و هەر لە کۆنەوە وەک چەقێکی سەرەکی بۆ جموجۆڵی بازرگانی و بووژانەوەی ئابووریی ناوچەکە سەیر کراون. ئەم ناوچانە، بەهۆی بوونی خاکێکی بەپیت، سامانی کانزایی، و زەوی و لەوەڕگەی فراوانەوە، بنەمایەکی بەهێزیان بۆ دروستکردنی ئابوورییەکی فرەسەرچاوە دامەزراندووە (سنجاوی،ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل٥٩؛ سنجاوی،ژ١٠،بەهاری ٢٠٠١،ل١٢٣).

لەم ناوچانەدا، کەرتی کشتوکاڵ، بەتایبەتی بەرهەمهێنانی دانەوێڵە، بڕبڕەی پشتی ئابووریی گوندنشینەکان پێکدەهێنێت. هۆکاری سەرەکیی ئەم سەرکەوتنە کشتوکاڵییە دەگەڕێتەوە بۆ بوونی خاکێکی نیشتووی قووڕین کە دەوڵەمەندە بە ماددەی ئەندامی. سیستەمی کشتوکاڵی لێرەدا بە پلەی یەکەم پشت بە ئاوی باران دەبەستێت (سیستەمی دێمی)، و تێکڕای بارانبارینی ساڵانە تیایاندا لە نێوان ٣٥٠ بۆ ٦٠٠ ملم دەبێت (سنجاوی، ژ٦، بەهاری ٢٠٠٠، ل١٦٩-١٧١؛ سنجاوی، ژ٨، پایزی ٢٠٠٠، ل١٥-١٦). بە پشتبەستن بەم تایبەتمەندییە سروشتییانە، پارێزگای هەولێر بووەتە یەکێک لە چەقە سەرەکییەکانی بەرهەمهێنانی گەنم و دانەوێڵە لەسەر ئاستی عێراق، و پێگەیەکی گرنگی هەیە لە دابینکردنی ئاسایشی خۆراکدا (عومەر، ژ٩، زستانی ٢٠٠١، ل١٧٧).

ئەم پێگە کشتوکاڵییە بەرچاوە وایکردووە ناوچەکە ببێتە سەرچاوەیەکی سەرەکیی دابینکردنی بژێوی و خۆراک بۆ دانیشتووان. لە پاڵ بەرهەمهێنانی گەنمدا، ڕووبەرێکی بەرفراوان لە زەوییە کشتوکاڵییەکان تەرخان کراون بۆ چاندنی جۆ بە مەبەستی بەکارهێنانی وەک ئالیک بۆ ئاژەڵ، چونکە ئەم بەروبوومە باشتر بەرگەی گەرمای ناوچەکە و کەمیی باران دەگرێت (سنجاوی، ژ١٠، بەهاری

٢٠٠١، ل١٢٦؛ سنجاوی، ژ٦، بەهاری ٢٠٠٠، ل١٧٧). لە پاڵ بەرهەمهێنانی دانەوێڵەدا، بەرهەمهێنانی بەروبوومی هاوینە و سەوزەی جۆراوجۆریش لە پێدەشتەکاندا بەربڵاوە، لە کاتێکدا ناوچە شاخاوییەکان سەرچاوەی بەرهەمهێنانی دارە بەردارەکانی وەک (هەنار، ترێ، قۆخ، گوێز و هەرێ)ن، پێدەشتەکانیش بە شێوەیەکی بەرفراوان بۆ چاندنی دانەوێڵە و بەروبوومی جۆراوجۆر بەکار دەهێنرێن (سنجاوی، ژ٣، هاوینی ١٩٩٩، ل٦٢).

گەشەی ئابووریی ئەم کەرتە بەردەوام لەژێر کاریگەریی گۆڕانکارییە سیاسی و ئابوورییەکاندا بووە، بۆ نموونە سەپاندنی گەمارۆی ئابووری بەسەر عێراقدا بووە هۆی بەرزبوونەوەیەکی بەرچاوی نرخی گەنم، کە ئەمەش پاڵنەرێکی بەهێز بوو بۆ جوتیاران تا رووبەری چاندن و وەبەرهێنان زیاد بکەن . لە رووی مێژوویی و داهاتی داراییەوە، نرخی گەنم لە تەنیا ٣٧,٥ دینار بۆ هەر تۆنێک لە ساڵی ١٩٧١ەوە بەرزبووەوە بۆ ١٢٠ - ١٤٠ دینار لە ساڵی ١٩٨١، کە ئەم قازانجە داراییە ڕاستەوخۆ هاندەر بوو بۆ زیادکردنی بەرهەم . ئەم هاندانە ئابوورییانە وای کرد قەبارەی وەبەرهێنانی کشتوکاڵی لە ساڵی ١٩٩٠دا بگاتە لوتکە، کە تیایدا زیاتر لە ١,٤٩٨,٧١٠ دۆنم زەوی چێنرا (واتە ٦٥,٢٪ی کۆی زەوی شیاو بۆ چاندن) و کۆی بەرهەم گەیشتە زیاتر لە ٢١٠,٠٠٠تۆن، بەڵام قەیرانەکان و کۆڕەوەکەی ساڵی ١٩٩١ زیانێکی گەورەی ئابووریی لێدا و ڕێژەی چاندنی بە ڕێژەی ٤٢,٤٪ کەمکردەوە (عومەر، ژ٩،زستانی١ ٢٠٠، ل ١٧٩-١٨٠).

جووتیارانی ئەم ناوچانە لە رووی مێژووییەوە پشتیان بە چاندنی چەندین جۆری ڕەسەنی گەنمی خۆماڵی بەستووە، لەوانە: (زەردکە، سپیکە، سێپەڕە، ڕزاو، یەخەدڕاو، قەندەهاری و بەهارە). لەگەڵ پێشکەوتنی کەرتی کشتوکاڵدا، هەوڵی گەشەسەندنی تەکنیکی درا لە ڕێگەی هێنانە ناوەوەی جۆرە باشترکراوەکانی گەنم، وەک گەنمی (مەکسیکپاک)، لە پاڵ بەکارهێنانی ئامێرەکانی وەک تراکتۆر و پەینی کیمیایی، بەڵام سەرەڕای ئەم هەوڵانە، هێشتا ئاستی بەرهەمداری و قازانجی ئابووری بۆ هەر یەکەیەکی رووبەر لە ئاستێکی لاوازدا مایەوە (سنجاوی، ژ٦، بەهاری ٢٠٠٠، ل١٧٧، ١٧٩). تێکڕای بەرهەمی دۆنمێک لە نێوان ساڵانی ١٩٨٢ - ١٩٩١ تەنیا ١٧٤ کگم بوو، کە زۆر کەمترە لە تێکڕای جیهانی کە ٦٠٠ کگم بووە . لە پاڵ ئەم ئاستەنگانەدا، کەمیی هۆکارەکانی گواستنەوە و بەرزی تێچووەکەی ڕێگرێکی دیکەی بەردەم گەشەی بازرگانیی گەنم بووە، ئەمەش لە کاتێکدایە کە گەشەی خێرای دانیشتووان و بەرزبوونەوەی ژمارەیان لە ٥٤١,٤٥٦ کەس لە ساڵی ١٩٧٧ەوە بۆ ٧٥٣,٢٨ کەس لە ساڵی ١٩٨٧، خواست و پێداویستیی بەکاربردنی ناوخۆیی بۆ ئەم سەرچاوە ئابوورییە بەردەوام زیاتر کردووە (عومەر، ژ٩،زستانی١ ٢٠٠، ل١٧٩،١٨٢،١٨٦).

بۆ بەهێزکردنی ژێرخانی ئەم کەرتە و چارەسەری بەشێک لەو ئاستەنگانە، جگە لە پشت بەستن بە باران، سیستەمی ئاودێری سوودی لە بیرە دەستی و ئیرتیوازییەکان و کارێزە کۆنەکان بینیوە، هەروەها دروستکردنی سایلۆی هەولێر لە ساڵی ١٩٥٩ وێستگەیەکی گرنگ بوو بۆ پاراستن و ساغکردنەوەی بەرهەمی دانەوێڵەی جووتیاران (سنجاوی، ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل ١٧٣؛ سنجاوی، ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل٦٠ ؛ مەلا سەمەد،ژ١٠،بەهاری ٢٠٠١، ل ١٩٧-١٩٩). لە ڕووی یاسایی و خاوەندارێتییەوە، زەوییەکان بەسەر زەویی موڵکداری و میریدا دابەش دەبن، کە دەرچوونی یاسای چاکسازیی کشتوکاڵی لە ساڵی ١٩٥٨ کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر گۆڕینی سیستەمی خاوەندارێتی و پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان هەبوو (سنجاوی، ژ٦، بەهاری ٢٠٠٠،ل١٧٩ ؛ سنجاوی، ژ٨،پایزی ٢٠٠٠،ل١٩ ؛ عەزیز،ژ٦،بەهاری ٢٠٠٠،ل١٩).

ئاژەڵداری

ئاژەڵداری پایەیەکی دیکەی بنەڕەتیی ئابووریی ئەم ناوچەیەیە و پەیوەندییەکی توندوتۆڵی بە کەرتی کشتوکاڵەوە هەیە. کۆچەرییەکان و دانیشتووانی گوندەکان بە پلەی یەکەم پشتیان بە بەخێوکردنی مەڕ و بزن بەستووە، کە قەبارەی مێگەلەکانیان لە نێوان ٣٠٠ - ٥٠٠ سەر، هەندێک جار تا ٢٥٠٠ سەر ئاژەڵ بووە (سنجاوی،ژ٨،پایزی٢٠٠٠،ل ١٨؛ سلێمان،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل٦١-٦٢). ئەم سامانە سەرچاوەیەکی گرنگی دابینکردنی خۆراک (وەک گۆشت و شیر) و کەرەستەی خاو (وەک خوری و پێستە) بووە بۆ کەرتی پیشەسازی. لەپاڵ مەڕومالاًتدا، پەلەوەری وەک مریشک، قاز، مراوی وعەلەشیش لە زۆربەی ماڵەکاندا باو بووە، کە پاڵپشتییەکی ئابووریی زیاتری بۆ خێزانەکان دروست کردووە (سنجاوی،ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل ١٧٩؛ سنجاوی، ژ٣، هاوینی١٩٩٩،-٦٢-٦٣ ؛ سلێمان،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل٦٣). ژنانیش لەم کەرتەدا ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە و ئەرکی مەڕداری و شوانییان لە ئەستۆ گرتووە (سنجاوی،ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل١٢٩ ؛ سنجاوی،ژ٨،پایزی٢٠٠٠،ل٢٣).

بەهۆی سروشتی کەش وهەوای ناوچەکەوە کە لە هاویندا گەرم و وشکە، ئاژەڵدارەکان ڕووبەڕووی کەمیی ئاو و لەوەڕگە بوونەتەوە. بۆ چارەسەری ئەم قەیرانە، پەنایان بۆ جووڵەی وەرزی بردووە و ساڵانە لەوەڕگەیان بۆ ناوچە کوێستانییەکانی وەک دەشتی بتوێن و دەشتی کۆیە گواستۆتەوە، لەپێناو پاراستنی سامانی ئاژەڵییان (سنجاوی، ژ٨، پایزی٢٠٠٠،ل١٨). لە پاڵ ئاژەڵداریدا، دانیشتووانی ناوچەکە سوودێکی زۆریان لە ژینگەی سروشتی و دارستانەکان بینیوە. پاوانی سروشتی نەک تەنیا وەک سەرچاوەیەکی سەرەکی بۆ لەوەڕاندنی ئاژەڵەکانیان بەکارهاتووە، بەڵکو بۆ چەندین مەبەستی دیکەی ژیانی ڕۆژانە و ئابوورییان پشتیان پێ بەستووە. دانیشتووان ساڵانە کۆمەڵێک ڕووەکی سروشتییان بۆ خۆراک کۆکردووەتەوە، وەک: کەنگر، کاردی، پیفۆک ،گلێخە و ترشۆکە ، چەندین جۆری دیکە. لە هەمان کاتدا، دار و درەختە خۆرسکەکانی وەک داربەڕوو، بی ،چنار، هەنجیرە کێوی و بەرالووک ، وەک سەرچاوەیەکی سەرەکی سوتەمەنی بەکارهێنراون ، جگە لەوەش، ئەم سەرچاوە سروشتییانە سوودیان لێ بینراوە بۆ مەبەستی دروستکردنی خانووەکانیان(سنجاوی،ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل١٢٧-١٢٨ ؛ سنجاوی،ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل٦١ ؛ سنجاوی،ژ٨ ،پایزی٢٠٠٠،ل١٨) . لەپاڵ ئەوەشدا، ڕاوچییەتی وەک چالاکییەکی تەواوکەری ئابووری بۆ دابینکردنی گۆشت پشتی پێ بەستراوە، کە تێیدا ڕاوچییەکان بە شێوازێکی کارامە و بە بەکارهێنانی سەگی تاژی و هەڵۆ، ڕاوی کەروێشک و مامزیان کردووە (سنجاوی، ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل١٢٦-١٢٧). کەواتە بوونی ئەم ڕووەک و دارە سروشتییانە، کاریگەرییەکی ئەرێنی و ڕاستەوخۆی هەبووە لەسەر پاڵپشتیکردنی ژێرخانی ئابووری و کەم کردنەوەی خەرجییەکانی بژێوی ژیانی هاووڵاتیان لە ناوچەکەدا.

پیشە و پیشە دەستییەکان و بازاڕی کار

لە ئابووریی گوندەکاندا، پیشە دەستییەکانی وەک جۆلایی و تەونکاری ڕۆڵێکی گرنگیان لە دابینکردنی پێداویستییەکانی ناوماڵدا هەبووە. لەپاڵ ئەم پیشە هاوبەشەدا، ژینگەی جوگرافی جۆری پیشەکانی دیاری کردووە، گوندنشینانی دەشتی هەولێر سەرقاڵی پیشەکانی پەیوەست بە ئاسنگەری بوون، بەتایبەتی ناڵبەندیی وڵاخەکان و دروستکردنی خەنجەرو چەقۆ، کە ڕاستەوخۆ خزمەتیان بە ژیانی کشتوکاڵی کردووە. لە بەرانبەردا، گوندنشینانی ناوچە شاخاوییەکان بەهۆی بوونی سروشتێکی دارستانییەوە، پشتیان بە پیشەی دەستی دار و قامیش بەستووە و دەستڕەنگینی خۆیان لە دروستکردنی کەرەستەکانی وەک سەبەتە، قەرتارە، گۆپاڵ و دارجگەرەدا بەکار هێناوە(سنجاوی،ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل١٣١ ؛ سلێمان،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل٦٠-٦١).

لەم ژینگە ئابوورییەدا، پێکهاتەی قەرەجەکانی هەولێر وەک هێزێکی کاری گەڕۆک لەناو شار و بازاڕەکاندا، ڕۆڵێکی گرنگیان لە جووڵەی بازارو خزمەتکردنی جوتیاراندا گێڕاوە. قەرەجەکان سەرچاوەی سەرەکیی بەرهەمهێنانی ئامرازە کشتوکاڵی و ناوماڵییەکان بوون کەلوپەلی وەک (بێژنگ ، مەلاک ،

تیرۆک، شانە و تەشی)یان دروست کردووە کە بۆ کاروباری ژنانی کورد پێویست بوون ، هەروەها ئامێری مۆسیقی وەک دووزەلە، زورنا و دەهۆڵیان دروست دەکرد . یەکێکی دیکە لە خەسڵەتە دیارەکانی ئابووریی ئەم پێکهاتەیە، ڕۆڵی کارا و ڕاستەوخۆی ئافرەتانی قەرەج بووە لە پەیداکردنی بژێویدا، کە بە درێژایی ڕۆژ کاریان کردووە و لە ڕێگەی دروستکردن و فرۆشتنی بەرهەمەکانیانەوە داهاتیان بۆ خێزانەکانیان دابین کردووە (سلێمان،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل٦٦،٦٩).

ئەم جووڵەیەی قەرەجەکان تەواوکەری ئەو سیستمە ئابوورییە بوو کە پیشەوەرانی ناو بازاڕی قەیسەری پێکیان هێنابوو. پیشەکانی ئاسنگەری و دارتاشی و چەخماخسازی بەیەکەوە ئامرازەکانی کێڵان و دروێنەیان بۆ جووتیاران دروست دەکرد ، لە کاتێکدا وەستاکانی گلکاری و کوورەچییەکان سەرقاڵی چەند پیشەیەکی جیاواز بوون ، لەلایەکەوە خشت و کەرپوچیان بۆ بیناسازی و پەیکەری خانوو دروست دەکرد، لەلایەکی دیکەشەوە بە جیا لوولەی (بۆری) بچووکیان بۆ ئاوەڕۆی ناوماڵ ئامادە دەکرد. سەرباری ئەمانەش، کەل و پەلی گڵینی وەک جەڕە، کوپە،شەربە و گۆسکەیان دروست دەکرد کە تایبەت بوون بە هەڵگرتنی ئاو و زەخیرەی زستانە. سەرەڕای کاری گڵکاری، کوورەچییەکان کاریان لە کوورەی ئاسنگەریشدا کردووە، کە تێیدا ئامێر و کەرەستەی ئاسنی جۆراوجۆری وەک هەوجار، گاسن، داس، پێمەڕە، قازمە و بیوریان دروست دەکرد و چاک دەکردەوە (پیرداود،ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل١٥٩،١٦١-١٦٢ ؛ مەخموری، ژ٣،هاوینی ٢٠٠٠،ل٨١-٨٢).

ئەم زنجیرە تەواوکارییە پیشەکانی تریشی- دەگرتەوە، بەڵام هەر پیشەیەک تایبەتمەندی و سەربەخۆیی خۆی هەبوو ، لە بواری پێستەدا، پیشەگەرانی پێستە خۆشکردن (دەباغچییەکان) پێستی ئاژەڵانی وەک مەڕ و گایان خۆش دەکرد. پاشان پیشەکانی دیکە ئەو پێستەیان بەکاردەهێنا، بۆ نموونە پێڵاو درووەکان (خەفافەکان) ئەو پێستە و چەرمەیان بۆ دروستکردنی پێڵاو بەکاردەهێنا. هاوکات پیشەیەکی دیکە بە ناوی کورتان دروویی (قایکاری) هەبوو، ئەم پیشەوەرانە پێستەکەیان بۆ دروستکردنی کیفی دەمانچە و تفەنگ، قایشی- فیشەک هەڵگرتن و جزدانی پارە بەکاردەهێنا، بگرە هەندێک جاریش بە یارمەتی دارتاشەکان کورتانی ئەسپیان دروست دەکرد . لەبەر ئەوەی بەرهەمێکی زۆریان لە دوکانەکانیاندا دانابوو، بەردەوام خەڵکی گوندەکان و دەسترۆیشتوان و ڕاوچییەکان روویان تێدەکردن(پیرداود،ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل١٦٠-١٦١،١٦٣).

لە بوارەکانی دیکەشدا پیشەکان بە هەمان شێوە جیاکرابوونەوە، لە بواری ڕەنگ کردندا خومچییەکان هەبوون کە پیشەیەکی سەربەخۆیان هەبوو ، بە ڕووەکی (هەش) ڕەنگی سروشتییان بۆ ڕەنگکردنی جل و بەرگ بەرهەم دەهێنا. لە بواری کانزاکانیشدا، هیربار سپیکەرەوەکان (سەفارچییەکان) قاپ وقاچاغ و کەرەستەی چێشتخانەیان لە مس دروست دەکرد، هەروەها تەنەکەچییەکان پێداویستی ناوماڵ وەک سەماوەر و ڕەحەتی نەوت و قادەی منداڵانیان لە تەنەکەی بەتاڵ دروست دەکرد(مەخموری،ژ٧،هاوینی ٢٠٠٠،ل٨١ ؛ پیرداود،ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل١٦٠-١٦١،١٦٣).

لەڕووی جوڵەی بازاڕی کارەوە، چەندین هەلی کاری جۆراوجۆر هەبوون ، بۆ نموونە پیشەی سەرتاشی کە بەسەر دوکاندار و سەرتاشی گەڕۆکدا دابەش دەبوو ، هەروەها پیشەی پاسەوانی شەو (حەسحەس) سەرچاوەیەکی گرنگی بژێوی بووە،هەرچەندە حەسحەسەکان پلەی سەربازییان نەبوو، بەڵام وەک فەرمانبەر مامەڵەیان لەگەڵ کراوە، کرێی کارکردنی یەک شەویان لە نێوان (٤٠ - ٤٥) فلوس بووە کە تێکڕای مووچەی مانگانەیان دەگەیشتە (١٣٥٠) فلوس. هاوکات، گەرماوەکانی شار وەک پرۆژەی سەرمایەگوزاریی هەلی کاریان بۆ پیشەکانی سەرتاش و ناتر و داربڕەکان دەرەخساند (مەخموری،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٥٣ ؛ ئیسماعیل،ژ٤،پایزی١٩٩٩،ل١٥٨ ؛مەخموری،ژ٧،هاوینی ٢٠٠٠،ل٧٥-٧٨). کەواتە دابەشبوونی ئەم پیشانە دەریدەخات کە ئابووریی هەولێر ئابوورییەکی خۆبژێو و بەرهەمهێن بووە، کە تێیدا کەرەستەی خاوی گوندەکان لەلایەن پیشەوەرانی شارەوە دەکرانە ئامراز و دووبارە دەخرانەوە ناو بازاڕ.

بزووتنەوەی بازرگانی و پەرەسەندنی ئابووری

پێگە و ژینگەی جوگرافیی هەولێر و دەشتاییەکانی دەوروبەری، هۆکارێکی سەرەکی بوون لە ڕەخساندنی بزوێنەرێکی ئابووریی بەهێز. شاری هەولێر وەک ناوەندێکی بازرگانی و ئاڵوگۆڕی بەرووبووم لە نێوان ناوچە کوێستانی و دەشتاییەکاندا کاری کردووە، هەروەها وێستگەیەکی ستراتیژیی کاروانە بازرگانییەکانی نێوان ئێران، سووریا و تورکیا بووە . ئەم پێگەیە وای کردووە هەولێر ببێتە مەڵبەندێک کە تێیدا گوندنشینەکان و کۆچەرییەکان بەرهەمەکانیان دەهێنایە شارەکە و بە بازرگانانیان دەفرۆشت، بەمەش ئابووریی کشتوکاڵی بەتەواوی تێکەڵ بە ئابووریی بازرگانی بوو. لە چەق ئەم جووڵەیەدا، بازاڕی قەیسەری وەک کۆنترین بازاڕی هەولێر مەڵبەندێکی گرنگی ساغکردنەوەی بەرهەمەکان بوو (مەخمووری، ژ٧،هاوینی ٢٠٠٠،ل٧٤ ؛مەخموری،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٨٨ ؛ پیرداود،ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل١٥٨) .

ئابووریی گوندەکان لەسەر بنەمای تەواوکاری یەکتر دامەزرابوو، چونکە گوندەکانی چیا و گوندەکانی دەشت پێداویستیی جیاوازیان هەبوو. نموونەیەکی دیاری ئەم مامەڵەیە، بازرگانیی هۆزی خۆشناوەکان بوو. ئەوان بەرهەمە تایبەتەکانی ناوچە شاخاوییەکانیان وەک میوە، توتن، بەفر و ڕەژوو دەهێنایە خوارەوە بۆ گوندەکانی دەشتی هەولێر. لە بەرانبەردا، ئەو بەرهەمانەیان بە گەنم و جۆ دەگۆڕییەوە کە لە دەشتاییەکاندا زۆرتر و باشتر بەرهەم دەهێنران(سلێمان،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل٦١). کەواتە ئەم ئاڵوگۆڕە نەختینەیی نەبوو، بەڵکو گۆڕینەوەی کاڵا بە کاڵا بوو، کە بناغەی مانەوە و بەردەوامیی ژیانی هەردوو ناوچەکەی مسۆگەر دەکرد.

ئەم جموجووڵە بازرگانییە ، بووە هۆی دروستبوونی چەندین ناوەندی خزمەتگوزاری و ئابووری، کە دیارترینیان "خان" بووە. خانەکان وەک وێستگەی کاروانە بازرگانییەکانی نێوان هەولێر و شارەکانی وەک موسڵ، کەرکووک، سلێمانی،دیاربەکر، مەهاباد و قامیشلۆ ڕۆڵیان دەگێڕا. لە ڕوانگەی ئابوورییەوە، خانەکان تەنیا شوێنی مانەوە نەبوون، بەڵکو گۆڕەپانی سەرەکیی بازرگانی، کۆگای کاڵا و خۆراک و جێگەی مامەڵە و سەوداکردن بوون. ئەم خانانە کە لەلایەن کەسێکەوە بە ناوی "خانچی" بەڕێوەدەبران، بزوێنەری سەرەکیی بازرگانی بوون و هەلی کاریان بۆ خانچی، جامباز و دەلاڵ دەڕەخساند. بۆ نموونە لەو خانانەی تایبەت بوون بە مەڕومالات، بازاڕێکی گەرمی مامەڵەکردن بەڕێوەدەچوو کە جووڵەیەکی ئابووریی بەهێزی دروست کردبوو. هەر خانێکیش تایبەتمەندیی خۆی هەبوو، بۆ نموونە "خانی هێلەگچی" بۆ پێداویستیی کشتوکاڵی و "خانی حاجی سەعید جامباز" بۆ مەڕومالات تەرخان کرابوون (مەخموری،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٨٨-٩٢ ؛ چیچۆ و قادر،١٩٨٥،ل١٤٦-١٤٧).

کەرتی خزمەتگوزاری و میوانداری کۆڵەکەیەکی دیکەی بازرگانی بوو، کە لە ڕێگەیەوە گوزەرانی ڕۆژانە و هێزی کڕینی دانیشتووان بە ئاشکرا دەردەکەوێت. چایخانەکان بەشێکی گرنگی ئابووریی بازاڕیان پێکدەهێنا،کە تەنیا شوێنی حەوانەوە نەبوون، بەڵکو ناوەندی کۆبوونەوەی کاسبکاران و گرێدانی مامەڵە بازرگانییەکان بوون ، پیشەی "چایەچی" سەرچاوەی بژێویی چەندین خێزان بوو. لە بیستەکانی سەدەی ڕابردوودا، نرخی پیاڵەیەک چا لە چایخانەکانی شاری هەولێردا تەنیا (٤) فلس بوو، پاشان بەپێی قۆناغە کاتییەکان و گۆڕانی باری ئابووری، ئەم نرخە بەرزبووەوە بۆ (١٠) فلس، لە ساڵانی حەفتاکانیشدا نرخەکەی گەیشتە (٢٥) فلس (کوردە،ژ٨ ،پایزی٢٠٠٠،ل٤٦). بە هەمان شێوە، لە لۆقنتە و کەبابخانەکاندا کە ناوەندێکی دیکەی خزمەتگوزاری بوون ، ژەمی گونجاویان بۆ کڕیاران دابین دەکرد، ژەمێکی خواردن کە لە سێ شیش کەباب، دوو نان و ماستاوێک پێکهاتبوو تەنیا بە (١٠) فلس دەفرۆشرا . لە کاتێکدا بەهای ژەمێکی وەک یاپراخ و کفتە (٢٠) فلس بوو، سەرەڕای فرۆشتنی پاچە و سەروپێ کە ئەمانیش بازاڕی تایبەت بە خۆیان هەبوو و داهاتی ڕۆژانەیان بۆ خاوەنەکانیان دابین دەکرد (مەخموری،ژ٧،هاوینی٢٠٠٠،ل٨٣).

لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا، شاری هەولێر گەشەسەندنێکی پیشەسازی و خزمەتگوزاریی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی. لە دەیەی حەفتاکاندا، بزووتنەوەی پیشەسازی لە شارەکەدا بوژایەوە و چەندین کارگەی گرنگی وەک کارگەی جگەرەی هەولێر لە ساڵی ١٩٧٣، کارگەی ڕستن و چنینی خوری لە ١٩٧٥، کارگەی مەرمەڕ و کانە بەردییەکان لە ١٩٧٦ دامەزران، کە دواتریش چەندین کارگەی دیکەی وەک قوتوبەند، سپیایی و کەلوپەلی ناوماڵیان بەدوادا هات. ئەم پێشکەوتنە درێژکراوەی ئەو هەنگاوە خزمەتگوزارییانە بوو کە لە سەرەتای شەستەکاندا نران، بەتایبەتی لە ساڵی ١٩٦٢ کاتێک پرۆژەی سەموونخانەی ئۆتۆماتیکی بە گوژمەی (١١٥) هەزار دینار دروست کرا. ئەم سەموونخانەیە کە لەو سەردەمەدا پرۆژەیەکی گەورە بوو، ڕۆژانە لە سێ کاتی جیاوازدا سەمونی تێدا بەرهەم دەهێنرا کە توانای بەرهەم هێنانی (٨٠) هەزار سەموونی هەبوو، کە بە نرخی (٥ - ٦) فلس بەسەر هاووڵاتیاندا دەفرۆشرا. لەپاڵ بوژانەوەی ئابووریدا، لایەنی ڕۆشنبیری و ژینگەییش فەرامۆش نەکرا، باڵەخانەی کتێبخانەی گشتی بە گوژمەی نزیکەی (٢٢٠٠) دینار بنیات نرا کە یەکێک بوو لە گەورەترین کتێبخانەکانی ئەوکاتی عێراق، هاوکات پرۆژەی دارستانی دەستکرد لەسەر ڕووبەری (١١٧) دۆنم دامەزرا. ئەم دارستانە نەک تەنیا سیمایەکی جوانی بەخشییە شارەکە و ژینگەکەی پاکژ کردەوە، بەڵکو دەرفەتی کاری بۆ (٦٠) کرێکار ڕەخساند و بووە شوێنێکی گەشتیاری و سەیرانگایەکی دڵڕفێن بۆ دانیشتووانی هەولێر(سنجاوی،ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل٦٣ ؛ مەلا سەمەد،ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل١٩٩٩).

هەڵبەتە پێکهاتەی ئابووریی شاری هەولێر لەسەر بنەمای "سیستەمێکی تەواوکاریی ئۆرگانی" بنیات نراوە، بە جۆرێک کە چوار کەرتی سەرەکی (کشتوکاڵ، ئاژەڵداری، پیشە دەستییەکان و بازرگانی) وەک یەکەیەکی کارلێککار ڕۆڵیان گێڕاوە و پێکەوە سەقامگیریی ئابووریی کۆمەڵگەیان دەستەبەر کردووە. خەسڵەتێکی بنەڕەتی ئەم سیستەمە ئابوورییە، بوونی پەیوەندییەکی دوولایەنەی پتەوە لە نێوان شار و گونددا. گوندەکانی هەولێر وەک چەقی سەرەکیی بەرهەمهێنانی کەرەستەی خاو و دابینکاری ئاسایشی خۆراک ڕۆڵیان گێڕاوە ،لە بەرانبەریشدا، بازاڕ و قەیسەرییەکانی ناو شار وەک بزوێنەری ساغکردنەوە، ئاڵوگۆڕی بازرگانی و بەرزکردنەوەی بەهای ئابووریی ئەو کەرەستانە کاریان کردووە. ئەم پێکەوەگرێدانە توندوتۆڵە دۆخێکی خوڵقاندووە کە تێیدا هەر گەشەسەندن یان قەیرانێک لە گوندەکاندا ڕووی دابێت، ڕاستەوخۆ ڕەنگدانەوەی بەسەر جووڵەی سەرمایە و بازاڕی کاردا لەناو شاردا هەبووە.

لە ڕوانگەی شیکاریی قەیرانەکانەوە، هەمەچەشنیی سەرچاوەکانی داهات وەک "هێڵی بەرگریی ئابووری"ی ناوچەکە کاری کردووە. لە سایەی ئەو ناسەقامگیرییە سیاسی و ڕووداوە سروشتییانەی (وەک وشکەساڵی) کە لە سەدەی بیستەمدا ڕوویان داوە، کۆمەڵگەی هەولێر ستراتیژییەکی سەرکەوتوویانەی بۆ "خۆگونجاندن و مانەوە" پیادە کردووە. بۆ نموونە، لە کاتی پاشەکشە یان لاوازبوونی کەرتێکی وەک کشتوکاڵدا، کەرتەکانی دیکەی وەک ئاژەڵداری و پیشە دەستییەکان قەرەبووی ئەو کورتهێنانەیان کردووەتەوە و بەرپەرچی دارمانی بژێویی دانیشتووانیان داوەتەوە. لە ژێر ڕۆشنایی ئەو شیکارییانەی پێشوودا، وەک توێژەر دەگەینە ئەو دەرەنجامەی کە ئابووریی هەولێر تەنیا لە پرۆسەیەکی سادەی کڕین و فرۆشتندا کورت نەبووەتەوە ،بەڵکوو تۆڕێکی ئاڵۆز و تێکچنراوی کۆمەڵایەتی و ئابووری بووە کە چین و توێژە جیاوازەکانی کۆمەڵگەی پێکەوە گرێ داوە. هەر ئەم پاشخانە ئابوورییە تۆکمەیەش، فاکتەری سەرەکیی خۆڕاگریی شاری هەولێر بووە، کە وای کردووە تا سەردەمی ئەمڕۆش وەک سەنتەرێکی بازرگانیی ستراتیژی و زیندوو لە ناوچەکەدا پێگەی خۆی بپارێزێت.

دەرئەنجام

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 10
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

دوابەدوای شیکردنەوەی و هەڵسەنگاندنی زانستیانەی تەوەرەکانی توێژینەوەکە، گەیشتینە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:

١ .ڕۆڵی دۆکیۆمێنتاری و ئاوێتەکردنی سەرچاوەکان:

(گۆڤاری هەولێر) ڕۆڵێکی ناوەندیی دیوە لە تۆمارکردنی مێژووە پەراوێزخراوەکەی شارەکەدا، بەوهۆیەی توانیویەتی سەرچاوە زارەکییەکان لەگەڵ دەقە نووسراوەکاندا ئاوێتە بکات. بەمەش گۆڤارەکە بووەتە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ پڕکردنەوەی کەلێنە مەعریفییەکان لە مێژوونووسیی کوردیدا.

٢ .ڕەخساندنی پانتایی ڕەخنەیی و سەربەخۆیی پڕۆژەکە:

گۆڤارەکە سەکۆیەک بووە بۆ دیالۆگی ئەکادیمی، پشتگیریی ڕۆڵی فکری و ڕۆشنبیریی ژنان،لەگەڵ سوودوەرگرتن لە سەرچاوە و ئەرشیفە بیانییەکان. هاوکات، بەردەوام بوونی بۆ چوار ساڵ لە دەرەوەی پاڵپشتیی دارایی حکومی و بە پشتبەستن بە سەرمایەی تایبەت، سەلمێنەری ئەو ڕاستییەیە کە پڕۆژەکە لەسەر بنەمای بەرپرسیارێتیی نیشتمانی و مێژوویی دامەزراوە، نەک ئامانجی بازرگانی.

٣ .فرەکەلتووری، لێبووردەیی و ڕۆڵی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان:

لە سەدەی بیستەمدا، هەولێر نموونەیەکی دیاری شێوازی پێکەوەژیانی ئاشتیانەی پێکهاتە نەتەوەیی و ئایینییە جیاوازەکان بووە . لەم چوارچێوەیەدا، دامەزراوە نەریتییەکانی وەک مزگەوت، دیوەخان و چایخانەکان، ڕۆڵی سەکۆی پەروەردەیی نافەرمییان گێڕاوە بۆ ڕاگرتن و پاراستنی شیرازەی کۆمەڵایەتیی شارەکە.

٤ .کەلەپوور، ئەدەبی زارەکی و هونەر وەک ناسنامەی بەرگری:

پابەندبوونی دانیشتووان بە فۆلکلۆر، بۆنە نەتەوەییەکان ، دابونەریتە کۆمەڵایەتییەکان و هونەرە زارەکییەکان، تەنیا ئامرازی کات بەسەربردن نەبوون، بەڵکوو وەک ئەرشیفێکی مێژوویی و قەڵغانێکی فەرهەنگی کاریان کردووە دژی پرۆسەکانی تواندنەوە، بەمەش ناسنامەی ڕەسەن و ئینتیمای کەلتووریی ناوچەکەیان لە بەرانبەر کارەسات و گۆڕانکارییە سیاسییەکاندا پاراستووە.

٥ .یەکگرتوویی سیاسیی نێوان ناوەندی شار و گوندەکان:

لێکۆڵینەوەکە دەریخست کە هەولێر چەقێکی کارای خەبات بووە، سەرەڕای جیاوازییە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانیان، دانیشتووانی شار و گوند لەسەر پرسە نیشتمانییەکان یەکدەنگ بوون. هاوکات لەگەڵ ڕاپەڕینی جووتیارانی پێدەشتەکان دژی دەرەبەگایەتی، لە ناوەندی شاریشدا بزووتنەوەی دژە-داگیرکاری لە ئارادا بووە، کە بەیەکەوە یەکگرتوویەکی سیاسیی تۆکمەیان پێکهێناوە.

٦ .تەواوکاریی ئابووری و سیستەمی خۆبژێوی:

ژێرخانی ئابووریی ناوچەکە لەسەر بنەمای پەیوەندییەکی پتەوی تەواوکاری نێوان کێڵگە کشتوکاڵییەکان و بازاڕەکانی ناوەندی شار بونیاد نراوە. پێشکەوتنی کەرتی کشتوکاڵی، نەک تەنیا ئاسایشی- خۆراکی مسۆگەر کردووە، بەڵکوو بووەتە بزوێنەری پیشە دەستییەکان و دروستکردنی بەرگرییەکی ئابووریی بەهێز لە کاتی قەیرانەکاندا.

پەراوێزەکان

١- فرەنسۆهەریری:ساڵی١٩٣٧ لەشارۆچکەی هەریر لەهەولێر لەدایکبووە،ساڵی ١٩٦٠خانەی مامۆستایانی لەهەولێر تەواوکردووە،ساڵی ١٩٦٣ پەیوەندی دەکات بەڕیزی پارتی دیموکراتی

کوردستان.ساڵی١٩٧٩ بۆتە ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی،نێوبراو نوێنەری پارتەکەی بووە لەهەردووبەرەی جود و بەرەی کوردستانی، لە خولی یەکەمی پەرلەماندا ئەندام پەرلەمان بووە و بۆتە سەرۆکی فراکسیۆنی پارتی دیموکراتی کوردستان، لە کابینەی سێیەمی حکومەتی هەرێمی کوردستاندا، پۆستی وەزیری هەرێمی وەرگرتووە، بۆ ماوەی چەند ساڵێک پارێزگاری هەولێر بووە. لەپاڵ کارە سیاسی و کارگێرییەکانیدا، خاوەنی چەند بەرهەمێکی چاپکراوە،لەشوباتی٢٠٠١ لەشاری هەولێر لەڕووداوێکی تیرۆریستیدا کوژرا.بڕوانە:(مەعرووف،٢٠٢١،بەرگی چوارەم،ل١٧٨٢-١٧٨٣).

٢- فەیسەڵ دەباغ: ساڵی ١٩٥٣ لە بەغدا لەدایکبووە، خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی و ئامادەیی لە شاری هەولێر تەواوکردووە،ساڵی ١٩٨٤ بڕوانامەی دیبلۆمی لە دیموگرافیا بەدەستهێناوە.نێوبراو ڕۆڵێکی کاریگەری لە بواری ڕۆژنامەگەری بینیوە، ئەندامی دەستەی نووسەران بووە لەچەندین ڕۆژنامەوگۆڤاردا،خاوەنی چەند بەرهەمێکی چاپکراوە لە بوارەکانی مێژوو، سیاسی و کۆمەڵایەتیدا. ئێستا خانەنشینە و لە شاری هەولێر نیشتەجێیە.بڕوانە:(عەلیاوەیی،٢٠٠٩،بەرگی چوارەم،ل١٩٨٤).

٣- فوئاد سدیق: ساڵی ١٩٦٣ لە هەولێر لەدایکبووە.خاوەن ئەزموونێکی بەرچاوە لە بواری ڕۆژنامەگەریدا،نێوبراوئەندامی دەستەی نووسەرانی ڕۆژنامەی برایەتی وخەبات و گۆڤاری سەنتەری برایەتی بووە،لەماوەی ساڵانی ١٩٩٨-٢٠٠٦ وەک بەڕێوەبەری نووسین لەگۆڤاری هەولێر کاریکردووە،هاوکات لە٢٠٠٦-٢٠١٠ سەرنووسەری گۆڤارەکانی هەرێم وگوڵان بووە،خاوەن چەندبەرهەمێکی چاپکراوە لەبواری فەلسەفە،سیاسەت،ئیسلامی سیاسی ودەروونزانی کۆمەڵایەتی.بڕوانە:(مەعرووف،٢٠٢١،بەرگی چوارەم،ل١٨٠٢-١٨٠٣).

٤- بڕوانە:(هەریری،ژ١زستانی١٩٩٨،ل٣-٤؛ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٣-٤؛ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل٣-٤؛ژ٤،پاییزی١٩٩٩،ل٣-٤؛ژ٥،زستانی٢٠٠٠،ل٣-٤؛ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل٣-٤؛ژ٧،هاوینی٢٠٠٠،ل٣-٤؛ژ٨،پاییزی٢٠٠٠،ل٣-٤؛ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل٣-٤؛ ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل٣-٦).

٥- بڕوانە:(هەولێر،ژ١١،هاوینی٢٠٠١،ل٣-٤؛ژ١٢،پاییزی٢٠٠١،ل٣-٤؛ل١٣،کۆتایی٢٠٠١،ل٣-٤؛ژ١٤،بەهاری٢٠٠٢،ل٣-٤؛ژ١٥،هاوینی٢٠٠٢،ل٣-٤؛ژ١٦،پاییزی٢٠٠٢،ل٣-٤؛ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل٥-٦).

٦- بڕوانە:(ئیسماعیل،ژ٤،پاییزی١٩٩،ل١٨١-١٨٥؛شەریف،ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل١٨٠-١٨١؛بێخاڵی،ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل١٦٦-١٦٨).

٧- بڕوانە:(شەریف،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل٢٠٧-٢٠٨؛ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل١٩٩-٢٠٠؛ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل١٩٩-٢٠٠؛ژ٤،پاییزی١٩٩٩،ل١٩٩-٢٠٠؛ژ٥،زستانی٢٠٠٠،ل١٩٩-٢٠٠؛ژ٧،هاوینی٢٠٠٠،ل١٩٩-٢٠٠؛ژ٨،پاییزی٢٠٠٠،ل١٩٩-٢٠٠؛باوکی ڤینوار،ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل١٩٩-٢٠٠؛فەیسەڵ،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل١٩٨-١٩٩).

٨- بۆدڵنیابوون بڕوانە:(لاپەڕەکانی کۆتایی ژمارە١٠-١٧).

٩- عەبدولسەتار خدر: نووسەر، وەرگێڕ و شاعیر. لە ساڵی ١٩٦٣ لە گوندی خۆرانیی بناری چیای سەفین لەدایک بووە. دەرچووی بەشی کۆمەڵناسییە لە کۆلێژی ئادابی زانکۆی سەلاحەدین- هەولێر.

خاوەنی چەندین بەرهەمی چاپکراوە و لە ئێستادا وەک فەرمانبەر لە کتێبخانەی گشتیی کۆلێژی ئاداب کار دەکات. (چاوپێکەوتنی تایبەت، هەولێر، ٢١ی تەمموزی ٢٠٢٦).

١٠- ئەم بابەتە بەهاوبەشی لەگەڵ کۆمەڵێک توێژەری دیکە ئامادە کراوە،کە بریتین لە : (سروە دەشتی وەهاب،سنورئەحمەد رەسول،کارزان رەسول ئەحمەد،ریکو بەهرام یوسف،عەبدولکەریم هاوتا،عەبدوڵلا کاک ئەحمەد).

١١- ئەم بابەتە بەهاوبەشی لەگەڵ کۆمەڵێک توێژەری دیکە ئامادە کراوە،کەبریتین لە : (دینا یەڵدا شابا،شاخەوان مەعرووف جەمیل،هێمن محەمەد ئیسماعیل،عومەر عەلی ئەحمەد).

١٢- بۆدڵنیابوون بڕوانە:(بەرگی پێشەوە و دواوەی ژمارەکانی ١-١٧).

١٣- بۆدڵنیابوون بڕوانە: (بەرگی پێشەوە و دواوەی ژمارەکانی ١-١٧).

١٤-بۆزانیاری زیاتر بڕوانە:(بێخاڵی،ژ١١،هاوینی٢٠٠١،ل١٧١-١٧٤؛ئەسپینداره‌یی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٨١-١٨٥).

١٥- بۆزانیاری زیاتربڕوانە:(پیرباڵ،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٤٥-١٥٠؛موفتی،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل١٠٩—١١١؛قەراجی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل٢٠٤).

١٦- بۆپترزانیاری بڕوانە:(چەخماخچی،ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل١٩-٣٩؛وەسانی،ژ٨،پاییزی٢٠٠٠،ل٨١-٨٤؛ئەحمەد،ژ١٢،پاییزی٢٠٠١،ل١٦٢،١٧٧-١٨٤).

١٧- بۆدڵنیابوون بڕوانە:(تەواوی لاپەڕەکانی ژمارە١).

١٨- بۆدڵنیابوون بڕوانە:(سەرجەم لاپەڕەکانی هەریەک لە ژمارەکانی٢-٩؛١١-١٤).

١٩- بۆدڵنیابوون بڕوانە:(تەواوی لاپەڕەکانی هەریەک لە ژمارەکانی ١٠؛١٥؛١٦).

٢٠- بۆزانینی کۆی گشتی لاپەڕەکان ،بڕوانە:(سەرجەم لاپەڕەکانی ژمارە١٧).

٢١- بۆدڵنیابوون لەقەبارەی گۆڤارەکە،بڕوانە:(ژمارەکانی٣-١٠؛١٢؛١٦).

٢٢- بۆپشتڕاستکردنەوە بڕوانە:(ژمارەکانی١؛١٤؛١٥).

٢٣- بۆپشتڕاستکردنەوە بڕوانە:(ژمارە٢).

٢٤- بۆدڵنیابوون بڕوانە:(ژمارە١٣).

٢٥- بۆپشتڕاستکردنەوە بڕوانە:(ژمارە١٧).

٢٦- بەمەبەستی دڵنیابوون، بڕوانە:(بەرگی پێشەوە و دواوەی هەریەک لەژمارەکانی١-١٦؛١٧).

٢٧- بۆدڵنیابوون بڕوانە:(بەرگی پێشەوە و دواوەی سەرجەم ژمارەکان).

٢٨- بۆدڵنیابوون،بڕوانە:(بەرگی پێشەوە و دواوەی ژمارە١؛ بەرگی پێشەوە و دواوەی ژمارە٢؛ بەرگی دواوەی ژمارە١١).

٢٩- بڕوانە:(ژمارە(١٠)بەرگی پێشەوە و دواوەی بەهەردوو دیوەوە؛ ژمارە(١٥) دیوی ناوەوەی بەرگی پێشەوە).

٣٠- بڕوانە:(ژمارە(١٧)بەرگی پێشەوە دیوی دەرەوە،بەرگی دواوە دیوی ناوەوە).

٣١- بۆ زێتر زانیاری دەربارەی کلتوری یادکردنەوەی مەولودی پێغەمبەر(د.خ) لەشاری هەولێر ،بڕوانە:(رەشید،٢٠٠٩،بەرگی٦،ل٢٤٧٨-٢٤٨١).

٣٢- بۆ ئاشنابوون دەربارەی چاپخانە دێرینەکانی شاری هەولێر،بڕوانە:(کوردە،ژ٨،پایزی٢٠٠٠،ل٤٥-٤٩ ؛ مەخموری،ژ٧،هاوینی٢٠٠٠،ل٨٠).

٣٣- بە مەبەستی زانین و ئاشنابوون بە دەقی لاوکەکان،بڕوانە:(دارەبەنی،ژ١٤،بەهاری٢٠٠٢،ل١٠٢-١٠٩؛ دارەبەنی،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١٠٣-١٠٦؛ دارەبەنی،ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل١٠١-١٠٣؛ گردەسۆری،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١٧٦-١٧٨).

٣٤- بۆزانینی ناوی حەیران بێژانی دیکە و زانیاری لەسەریان بڕوانە: (گردەسۆری،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١٧١؛ مەخموری،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل١٦٧-١٧٦؛ هورمزی،ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل٧٩-٨٠؛ گردەسۆری،ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل١٦١؛ حەیران،ژ١١،هاوینی٢٠٠١،ل١١٦).

٣٥- بۆ ئاشنابوون بە دەقی حەیرانەکان ،بڕوانە:(قەراجی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٩٤،١٩٦،١٩٨-٢٠٣،٢٠٥ ؛ گردەسۆری،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل١٧٢-١٧٦؛ حەیران،ژ١٣،کۆتایی٢٠٠١،ل١٨٩،١٩١-١٩٣ ؛ گردەسۆری،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل١٢٧ ؛ هورمزی،ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل٨١-٨٢ ؛ گردەسۆری،ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل١٦١-١٦٣ ؛ حەیران،ژ١١،هاوینی٢٠٠١،ل١١٧-١٢٤).

٣٦- بۆ زانیاری دەربارەی شۆڕشی دووەمی بارزان، بڕوانە: (شارەزا،ژ١٦،پایزی٢٠٠٢،ل٥٦-٥٩ ؛حەیدەری،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٥-١٥ ؛ شارەزا،ژ٤،پایزی١٩٩٩،ل٩٨-٩٩).

مجلة مركز بابل للدراسات الإنسانية ٢٠٢٦ المجلد ١٦/ العدد ١٠

٣٧- بۆ زانیاری دەربارەی حیزبی هیوا، بڕوانە: (جامباز،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل٤٩-٥٥ ؛جامباز،ژ٩،زستانی٢٠٠١،ل٥٤-٥٩) ؛ سەبارەت بە ڕۆڵی کۆمەڵی میللەت، یەکێتی تێکۆشین و حیزبی شۆڕش و پێگەی هەولێر لە ڕێکخستنی ئەو حیزبە چەپانەدا، بڕوانە: (حەیدەری،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل٧٥-٨٣)؛ هەروەها بۆ حیزبی ڕزگاری، بڕوانە:(حەیدەری،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل١٨-٣١).

٣٨- بۆ زانیاری دەربارەی سیاسەتەکانی ڕژێمی بەعس و پرۆسەی ڕاگواستنی گوندەکانی پارێزگای هەولێر، بڕوانە: (وەرتی،ژ٢،بەهاری١٩٩٩،ل١٤٦-١٥٦ ؛ ئیسماعیل،ژ١٢،پایزی٢٠٠١،ل٦٣-٩٩).

٣٩- بۆ زانیاری دەربارەی مەعروف جیاوک، بڕوانە: (جامباز،ژ١٠،بەهاری٢٠٠١،ل٧٣-٧٧ ؛ جامباز،ژ١١،هاوینی٢٠٠١،ل٤٤-٤٦)؛ بۆ ژیان و ڕۆڵی شێخە شەل، بڕوانە: (جامباز،ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل١٦-٢٠ ؛ بەرزنجی،ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل٢١-٢٣ ؛ بێخاڵی ،ژ١٧،هاوینی٢٠٠٦،ل٢٤-٢٦)؛ هەروەها سەبارەت بە پێگەی مەلا فەندی، بڕوانە: (ئاوماری،ژ١٥،هاوینی٢٠٠٢،ل١٤٧-١٥٥ ؛ دەباغ،ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل٧٥-٨٣ ؛ شارەزا،ژ٣،هاوینی١٩٩٩،ل٧٤-٩٢).

٤٠- بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی میرنشینی سۆران و ڕۆڵی میر محەمەد (پاشای گەورە)، بڕوانە: (بێخاڵی،ژ١١،هاوینی٢٠٠١،ل١٧١-١٧٤ ؛ ناوخۆش،ژ٦،بەهاری٢٠٠٠،ل١٦٤-١٦٨ ؛ ئەسپیندارەیی،ژ١،زستانی١٩٩٨،ل١٨١-١٨٥).

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم: کتێب

ا- بەزمانی کوردی

- بێخاڵی،مەولود قادر(١٩٩٧) ، هەولێرم وادیوە و وابیستووە،بەرگی دووەم،هەولێر،چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری.
- چیچۆ،تەحسین(١٩٨٥)،هەولێر لەیادی سەدساڵەی دامەزراندنی شارەوانی هەولێردا ١٨٨٥-١٩٨٥،بغداد،چاپخانەی علاء.
- حوسێن،جەلال خدر(٢٠٠٢)، شەهابەی هەولێری ١٩٣٩-١٩٩١،هەولێر،چاپخانەی نازە.
- عەلی،عوسمان(٢٠١٠)،چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد،بەرگی یەکەم،وەرگێڕانی:کامەران جەمال بابان زادە،سلێمانی،چاپخانەی چوارچرا.
- قادر،عەباس نادر(٢٠٢٢)،کەندووێک لە زانیاری دەربارەی دەشتەکییەکانی هەولێر،هەولێر.
- قادر،عەباس نادر(٢٠١٩)،ڕاپەڕینی جووتیارانی دەشتی هەولێر لە ساڵی ١٩٥٣،چاپی دووەم،هەولێر،چاپخانەی زانکۆی سەلاحەددین.

- مستەفا،ئاراس عەبدولڕەحمان(٢٠١٨)،خۆپیشاندان و ڕاپەڕینەكانی باشووری كوردستان دژی حكومەتی پاشایەتی عێراق١٩٢٠-١٩٥٨،بەرگی یەكەم،سلێمانی،چاپخانەی كارۆ.
- مەخمووری،غەفوور(٢٠٠١)،حەیران،هەولێر،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.
- مەنتك،یوسف ئەحمەد(٢٠٢١)،چەپكێك لە مێژووی ڕۆژنامەگەری كوردی ١٩٥٩-٢٠١٢،بەرگی یەكەم،هەولێر.
- مەزهەر،كەمال(٢٠٠١)،چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی كورد،بەرگی دووەم،هەولێر،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.
- مەزهەر،كەمال(١٩٨٥)،چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی كورد،بەرگی یەكەم،بەغدا،چاپخانەی الادیب البغدادیە.
- هەی،ویلیەم ڕەپێرت(٢٠٢٤)،دووساڵ لە كوردستاندا ئەزموونی ئەفسەرێكی سیاسی بەریتانی ١٩١٨-١٩٢٠،وەرگێڕانی : هاوكار عەبدوڵڵا، هەولێر ،چاپخانەی فام.
- هاملتن، ا.م.(٢٠١٣)،ڕێگایەك بەكوردستاندا،وەرگێڕانی: عەلی عەبدولڕەحمان عەسكەری،هەولێر ، چاپخانەی موكریانی.

ب- بەزمانی عەرەبی
- الجاوشلي، هادى رشيد (١٩٨٥)،تراث اربيل التاريخي،اربيل،مطبوعات الامانة العامة للثقافة والشباب .
- رسول، اسماعيل شكر (٢٠٠٥)، اربيل دراسة تاريخية في دورها الفكري والسياسي١٩٣٩-١٩٥٨،السليمانية،مطبعةبيناي.
- رامبو، لوسيان (١٩٩٨)، الكرد والحق،ترجمة:عزيز عبدالاحد نباتي،اربيل،مطبعة الثقافة.
- ويلسن ، السر-ارنولد (١٩٧١)، الثورة العراقية،ترجمة:جعفر الخياط، لبنان،مطبعة دار الكتب.

دووەم: ئینسكلۆپیدیا

- چاوشلی،هادی رەشید(٢٠٠٩)،هەولێر لەدیدی هادی چاوشلیدا،ئینسکلۆپیدیای هەولێر،بەرگی شەشەم، لوبنان،چاپخانەی گرین گالۆری.
- حەسەن،مەولود ئیبراهیم(٢٠٠٩)،لاوک،ئینسکلۆپیدیای هەولێر،بەرگی نۆیەم، لوبنان،چاپخانەی گرین گالۆری
- خدر،جەلال(٢٠٠٩)،مشکۆ١٩٠٨-١٩٨٩،ئینسکلۆپیدیای هەولێر،بەرگی حەفتەم، لوبنان،چاپخانەی گرین گالۆری.
- خەزنەدار،جەمال(٢٠٢٥)،ئینسکلۆپیدیای ڕۆژنامەگەری کوردی١٨٩٨-٢٠١٥،بەرگی پانزەهەم،هەولێر.
- دیار(٢٠٠٩)،هونەری قۆریات،ئینسکلۆپیدیای هەولێر،بەرگی حەفتەم، لوبنان،چاپخانەی گرین گالۆری.
- رەشید،ئارسن موسا(٢٠٠٩)،ئاهەنگی مەولودی پێغەمبەر ، ئینسکلۆپیدیای هەولێر،بەرگی شەشەم، لوبنان،چاپخانەی گرین گالۆری.
- رەسوول،عەبدولرەحمان مەعروف (٢٠٢١)،ئینسکلۆپیدیای نووسەرانی هەولێر،بەرگی چوارەم،هەولێر،چاپخانەی تاران.
- عەبدوڵلا،هوشیار(٢٠٠٩)،قاورمەی هەولێریان،ئینسکلۆپیدیای هەولێر،بەرگی پێنجەم، لوبنان،چاپخانەی گرین گالۆری.
- مەلای رەش،عەزیز(٢٠٠٩)،جلوبەرگی ژنانی دەشتی هەولێر،ئینسکلۆپیدیای هەولێر،بەرگی نۆیەم، لوبنان،چاپخانەی گرین گالۆری.

سێیەم: گۆڤار

- ئاوماری، عەبدولڕەحمان مەلا سەعید (هاوینی٢٠٠٢)،بنەماڵەی موفتی و مەلا فەندی هەولێرلەمێژوودا،(هەولێر)،ژ:١٥.
- ئەحمەد، عەبدولکەریم هاوتا عەبدوڵلا (پاییزی٢٠٠١)،هەڵسەنگاندنێکی جوگرافی بۆڕێگاکانی گواستنەوە بەئۆتۆمبیل لەهەرێمی کوردستانی عێراقدا ،(هەولێر)،ژ:١٢.

- ئەحمەد،تـاڤگە عومەر(زسـتانی١٩٩٨)،تیشـكێك بۆسـەر چەنـد مەرقەدێـكی شـاری هەولێر،(هەولێر)،ژ:١.
- ئەشـكەنەبی،قادرمحەمەد(پایزی٢٠٠١)،هەڵسـەنگاندنێك بـۆ كتێـبی سـەلاحەدین ئەیـووبی ئەرمەنی نییە زەرزاری ورەوەندی دوینی هەولێرە،(هەولێر)،ژ:١٢.
- ئەسپیندارەیی،نەجات(زستانی١٩٩٨)،چەند دێڕێک لە مێژووی میری سۆران،(هەولێر)،ژ:١.
- ئیسـماعیل،جابر پیرداود(پـایزی١٩٩٩)،لە نـاوچوونی چەنـد داب و نەریتـێكی نادرووسـت لەهەولێر،(هەولێر)،ژ:٤.
- ئیسـماعیل،زوبێر بیلال(زسـتانی٢٠٠٠)،شـەهابە بەناوبـانگترین گـۆرانیبێژی هەولێر،(هەولێر)،ژ:٥.
- چەخماخچی ، پەرژین سادق(هاوینی١٩٩٩)، ئەو هۆكارە كۆمەڵایەتییانەی كار لە ئامادەكردنی نەخشە بنەڕەتییەكانی شاری هەولێر دەكەن ،(هەولێر)،ژ:٣.
- حـاجی ڕەشـید،هەورۆ نوری،(زسـتانی٢٠٠١)،چەنـد سـەرنجێك لە مـێژووی دزەییـان ،(هەولێر)،ژ:٩.
- حەیدەری،ساڵح(بەهاری١٩٩٩)،حزبی رزگاری كورد١٩٤٥-١٩٤٦،(هەولێر)،ژ:٢.
- حەیدەری،ساڵح(زستانی١٩٩٨)،یاداشت و چاوپێداخشاندن بەمێژووی بزووتنەوەی نیشتمانی وشۆڕشگێڕیی لەكوردستان وعێراقدا١٩٤٠-١٩٥٣،(هەولێر)،ژ:١.
- حەیران،ئەحمەد(كۆتـایی٢٠٠١)،حەیـران لە نێـوان چەمـك وشـیتەڵكردنی دەق دا،(هەولێر)،ژ:١٣.
- حەیران،ئەحمەد(هاوینی٢٠٠١)،قەفتێک لە حەیرانەكانی بەندێژی میللی مستەفا حەسەن خەزنەیی،(هەولێر)،ژ:١١.
- حوسێن،سـەعدی عوسـمان(حوزەیرانی٢٠٠٥)،راپەرینەكـانی كوردسـتانی باشـوور١٩١٤-١٩٤٥،(زانكۆ)،ژ:٢٥.
- خاكی،لەیلا عەزیز(زستانی٢٠٠١)،بۆشاری ئەربائیلۆی هەولێری من (هەولێر)،ژ:٩.
- خدر،جەلال(پایزی٢٠٠٠)،شێخ فەتاحی مفتی قورئان خوێن و مقامزان،(هەولێر)،ژ:٨ .

- خـــدر،جەلال(کۆتایی۲۰۰۱)،عەلی کـــــۆر مەلودخــــوێن و مەقـــــامزان ١٨٦٥-١٩٣٨،(هەولێر)،ژ:١٣.

- خەزنەدار،مارف(بەهـــــاری۲۰۰۲)،ماڵێـــــك لە تەعجیـــــل و ئەوی دیـــــکە لە سەعدوناوە،(هەولێر)،ژ:١٤.

- خەزنەدار،مارف(زستانی۲۰۰۱)،هەولێری جاری جاران و چەند یادگارێک،(هەولێر)،ژ:٩.

- خەزنەدار،مارف(هـــاوینی۲۰۰۲)،مـــاڵی ئـــێمەو هەولـــێری دەوروبەری جەنـــگی دووەمی جیهان،(هەولێر)،ژ:١٥.

- دارەبەنی، فاتیح(کۆتایی۲۰۰۱)،دارەبەن و مەدرەسەی فەقییان،(هەولێە)،ژ:١٣.

- دارەبەنی،حاجی فاتیح(پایزی۲۰۰۲)،لاوکی مەتران ،(هەولێر)،ژ:١٦.

- دارەبەنی،حاجی فاتیح(هاوینی۲۰۰٦)،لاوکی میرزاغا،(هەولێر)،ژ:١٧.

- دارەبەنی،فاتیح(بەهاری۲۰۰۲)،لاوکی نازم پاشا،(هەولێر)،ژ:١٤.

- دەباغ،فەیسەل(بەهاری۲۰۰۰)،چلەی ماتەمینی زانای پایەبەرزونەقیی ئەشرافی هەولێر (مەلا فەندی) لە رۆژنامەی(فتی العراق)ی موسڵیدا،(هەولێر)،ژ:٦.

- دەشتی،کەریم(بەهاری۱۹۹۹)،کتێبی کرۆنۆلۆژیای ئەربیلا،(هەولێر).ژ:٢.

- رۆستەم،ئەکرەم مەولود(هاوینی۲۰۰٦)، جڤاتی پیاوماقوڵانی لیوای هەولێر ،(هەولێر)،ژ:١٧.

- رۆستەم،ئەکرەم مەولود(هاوینی۲۰۰٦)،خانەوادەی هەولێر،(هەولێر)،ژ:١٧.

- رۆستەم،نەبەز(پایزی۲۰۰۰)،خوێندنەوەی کتێب،(هەولیر)،ژ:٨ .

- زەنگەنە،عەبـــدوڵلا(پایزی۱۹۹۹)،هــــۆی دەرنەچــــوونی (زاری کرمـــــانجی) دەبێ چی بووبێت،(هەولیر)،ژ:٤.

- زەنگەنە،عەبدوڵلا(هاوینی۲۰۰۱)،عەبە هەولێری وکۆمەڵەی لاوانی کورد،(هەولێر)،ژ:١١.

- سـالح،نەزیرە حەویز(کۆتـایی۲۰۰۱)،شـاعیر و رەچەڵەکناس ناسیح حەیـدەری١٨٩٨-١٩٨٦ ،(هەولێر)،ژ:١٣.

- ســـامان،فەرەیدوون(پایزی٢٠٠٢)،وتووێژێـــک لەگەڵ مەقامنـــاسی هەولـــێری جەلال خدر،(هەولێر)،ژ:١٦.
- سدیق،فوئاد(پایزی١٩٩٩)،کرۆنۆلۆژیای ئەربێلا(کۆنترین دەستنووس لەبارەی بڵاوبوونەوەی ئاینی عیسایی لەکوردستان)،(هەولێر)،ژ:٤.
- سەرسام،عەبدولخالق(بەهاری٢٠٠١)،دوینی کوردستان دوینی ڕەسەنە،(هەولێر)،ژ:١٠.
- سەرسام،عەبدولخالق(زستانی٢٠٠١)،سەلاحەدینی ئەیوبی ئەرمەنی نیەیەزەرزاری ورەوەندی دوینی هەولێرە ،(هەولێر)،ژ:٩.
- سەرسـام،عەبدولخالق(کۆتایی٢٠٠١)،گەلە کـۆییکردن لە زانسـتییەک بەڵـگەی بێهـێزی ونازانستییە ،(هەولێر)،ژ:١٣.
- سەلام،ئەحمەد(پایزی٢٠٠٠)،ڕێگایەکی تەختانی بەرەو ڕەواندوز،(هەولێر)،ژ:٨ .
- سلێمان،عەباس(پایزی٢٠٠٢)،کۆچەری و مەڕداری لە دەشتی هەولێر و قەرەجەکانی شاری هەولێر،(هەولێر)،ژ:١٦.
- ســـمایل، عوســـمان عەبـــدولرەحمان(پایزی٢٠٠٢)،هەولـــێرو شـــۆڕشی (١٩٢٠)ی عیراقی،(هەولێر)،ژ:١٦.
- سمایل،عەباس سلێمان(بەهاری٢٠٠١)،دزەیی و ناوچەی دزییایەتی دەشتی هەولێروچەند تێبینیەک ،(هەولێر)،ژ:١٠.
- سمایل،عەباس سلێمان(بەهاری٢٠٠٢)،ریشەی جوولەکەکانی کوردستان وداب ونەریتییان لەپارێزگای هەولێر،(هەولێر)،ژ:١٤.
- سنجاوی،جەلال(بەهاری٢٠٠٠)،بایەخی جوگرافیای دەشتی دیبەگە،(هەولێر)،ژ:٦.
- سنجاوی،جەلال(بەهاری٢٠٠١)،ئەتنۆگرافیای دەشتی هەولێر،(هەولێر)،ژ:١٠.
- سنجاوی،جەلال(پایزی٢٠٠٠)،جوگرافیاو ئەتنۆگرافیای دەشتی قەراج،(هەولێر)،ژ:٨ .
- سنجاوی،جەلال(زســـتانی٢٠٠٠)،عەویـــنە مەڵبەنـــدی ڕۆشـــنبیری دەشـــتی شەمامک،(هەولێر)،ژ:٥.

- سنجاوی،جەلال(هاوینی١٩٩٩)،جوگرافیای شاری هەولێر و دەوروبەری،(هەولیر)،ژ:٣.
- شارەزا،کەریم(پایزی١٩٩٩)،پیاوی ئازاوبەجەرگی دزەییان خدری ئەحمەد پاشا(١٨٨٠-١٩٨٦)،(هەولێر)،ژ:٤.
- شارەزا،کەریم(پایزی٢٠٠٢)،لەپەراوێزی شۆڕشی ١٩٤٣-١٩٤٥ ی بارزان نەخشەکێشان بۆشۆڕشێک لەناوچەکانی کۆیەوبیتوێن،(هەولێر)،ژ:١٦.
- شارەزا،کەریم(هاوینی١٩٩٩)،زانای گەورە و ناوداری کورد مەلافەندی ١٨٦٣-١٩٤٢،(هەولێر)،ژ:٣.
- شەریف،طارق ئیبراهیم(بەهاری١٩٩٩)،بیرەوەری کامێرا،(هەولێر)،ژ:٢.
- شەریف،طارق ئیبراهیم(پایزی١٩٩٩)،بیرەوەری کامێرا،(هەولێر)،ژ:٤.
- شەریف،طارق ئیبراهیم(پایزی٢٠٠٠)،بیرەوەری کامێرا،(هەولێر)،ژ:٨ .
- شەریف،طارق ئیبراهیم(زستانی١٩٩٨)،بیرەوەری کامێرا،(هەولێر)،ژ:١.
- شەریف،طارق ئیبراهیم(زستانی٢٠٠٠)،بیرەوەری کامێرا،(هەولێر)،ژ:٥.
- شەریف،طارق ئیبراهیم(هاوینی١٩٩٩)،بیرەوەری کامێرا،(هەولێر)،ژ:٣.
- شەریف،طارق ئیبراهیم(هاوینی٢٠٠٠)،بیرەوەری کامێرا،(هەولێر)،ژ:٧.
- شەریفی،ئەحمەد(زستانی٢٠٠١)،نامەی مەلا مستەفا بارزانی نەمربەسازمانی نەتەوەیەکگرتووەکان لە١٩٦٦/١/١،(هەولێر)،ژ:٩.
- شەریفی،ئەحمەد(کۆتایی٢٠٠١)،بارزانی دە بیرەوەرییەکانی (پاول ئاناتۆلیفیچ سودوپلاتف)دا ،(هەولێر)،ژ:١٣.
- شەریفی،ئەحمەد(هاوینی٢٠٠٠)،بارزانیەکان لە زانستنامەی دنیای ئیسلامدا،(هەولێر)،ژ:٧.
- عەبدوڵا،هوشیار(پایزی٢٠٠١)،چەند تێبینییەك سەبارەت بەڕوونکردنەوەکەی کاک هیوا سەبارەت بەهۆزی گەلاڵی،(هەولێر)،ژ:١٢.
- عەبدوڵا،هوشیار(کۆتایی٢٠٠١)،جوولەکەکانی ناوچەی دزەییاتی دەشتی هەولێر،(هەولێر)،ژ:١٣.

- عەبدولا،هوشـیار(هاوینی٢٠٠٢)،لێکـۆلینەوەیەک لەنـاوی جـوگرافی و مـێژوویی گونـدەکانی هەولێر،(هەولێر)،ژ:١٥.
- عەبـدوڵلا ،پرشـنگ جەلال (بەهـاری٢٠٠٠)،داب ونەریـتی بەخاکسـپاردن لەهەردووشـاری هەولێروعەنکاوەدا،(هەولێر)،ژ:٦.
- عەبدوڵلا،شەهله برهان(پایزی٢٠٠٢)،کارێزی ئاوی میری ،(هەولێر)،ژ:١٦.
- عەبدوڵلا،هوشیار،(پایزی٢٠٠١)،چەند تێبینییەك سـەبارەت بەڕوونکردنەوەکەی کاک هیوا سەبارەت بەهۆزی گەلاڵی،(هەولێر)،ژ:١٢.
- عەبــدولعەزیز ،ســۆزان مــوەفەق (زســتانی٢٠٠٠)، دیــاریکردنی قەزای شــەقلاوە وپێناساندنی،(هەولێر)،ژ:٥.
- عەزیز،عەبدولواحیـد(بەهاری٢٠٠٠)،ژیـانی کـۆمەڵایەتی بەر لە شارسـتانیەت لەشـاری هەولێردا،(هەولێر)،ژ:٦.
- عەزیز،گوڵاڵە دلاوەر(بەهاری٢٠٠١)، هەولێرەکەی دێرینم ،(هەولێر)،ژ:١٠.
- عەلی،ئارارات ئەحمەد(هاوینی٢٠٠٦)،کۆڵانی عارەبان،(هەولێر)،ژ:١٧.
- عـومەر، مـحەمەد عـبدالله (زسـتانی٢٠٠١)،پێویسـتەکانی پارێزگای هەولێر بـۆ گەنـم تا ساڵی ٢٠٠٥،(هەولێر)،ژ:٩.
- فەیسەڵ،ئاری (زستانی٢٠٠١)،بیرەوەری کامێرا،(هەولێر)،ژ:٩.
- قەراجی،ئیدریس(زستانی١٩٩٨)،حەیرانی دەشتی هەولێر،(هەولێر)،ژ:١.
- کــاکە ســور،محەمەدعەبدوڵلا(پایزی٢٠٠١)،بــا بەشــێوەیەکی زانســتییانە بــڕوانینە مێژوو،(هەولێر)،ژ:١٢.
- کاکەشین،شیت مستەفا کاخدر(هاوینی١٩٩٩)،ڕاستکردنەوەیەکی پێویست ،(هەولێر)،ژ:٣.
- کەریم،حەلاو حوسێن(پایزی٢٠٠٢)،پیشەسازییەکانی خۆراک و دابەشبوونی جوگرافیایی ئەم پیشەسازییانە لەپارێزگای هەولێر،(هەولێر)،ژ:١٦.

Journal Of Babylon Center For Humanities Studies 2026 Volume :16 Issue : 10
(ISSN): 2227-2895 (Print) (E-ISSN):2313-0059 (Online)

- كەمال ،شلێر سەید (زستانی ٢٠٠٠)،بیرەوەرییەکانم لەگەڵ یەکەمین هەڵبژاردەی تۆپی سەبەتەی ئافرەتانی هەولێردا،(هەولێر)،ژ:٥.

- کوردە،محەمەد سەعید(پایزی ٢٠٠٠)،چایخانە دێرینەکانی هەولێر،(هەولێر)،ژ:٨ .

- گردەسۆری،جەمال(بەهاری٢٠٠١)،حەیرانبێژ محەمەد گردمەلایی،(هەولێر)،ژ:١٠.

- گردەسۆری،جەمال(پایزی٢٠٠٢)،گۆلمێک لە خەزێنەی حەیران بێژ و لاوک بێژحاجی قادر فەقێیانی وسەعید باداوەیی،(هەولێر)،ژ:١٦.

- گردەسۆری،جەمال(زستانی٢٠٠١)،حەیرانبێژی شۆرش و مقاوەمەت حەسەن حەیران.(هەولێر)،ژ:٩.

- گەلآلی،هیوا(زستانی٢٠٠١)، ڕوونکردنەوەیەک ،(هەولێر)،ژ:٩.

- محەمەد،ئاکۆ بورهان(هاوینی٢٠٠٦)،کەسایەتی سەلاحەدینی ئەییوبی وچەند سەرنجێک بۆرەخنەگران ،(هەولێر)،ژ:١٧.

- محەمەد،تارا(پایزی٢٠٠٠)،بیبلۆگرافیای گۆڤاری هەولێر،(هەولێر)،ژ:٨ .

- محەمەد،رەمزیە سابیر(هاوینی١٩٩٩)، ژیان و بەسەرهاتی حوزنی موکریانی،(هەولێر)،ژ:٣.

- محەمەد،لانە مەلا(بەهاری٢٠٠١)،پارەی ئاسن (مسکوکات)ی هەولێر لە سەردەمی ئەیوبییدا،(هەولێر)،ژ:١٠.

- محەمەد،موحسین(پایزی٢٠٠١)،مێژووی شانۆی هەولێر،(هەولێر).ژ:١٢.

- مەخمووری،پیرداود(بەهاری١٩٩٩)،هەولێر خان و حەسار،(هەولێر)،ژ:٢.

- مەخمووری،پیرداود(زستانی١٩٩٨)،حەسحەس پاسەوانی شەو پیشەیەکی لەیاد کراو،(هەولێر)،ژ:١.

- مەخمووری،پیرداود(زستانی٢٠٠١)،هەولێر لە کۆڕ و مەجلیسی حەیرانبێژیدا،(هەولێر)،ژ:٩.

- مەخمووری،پیرداود(هاوینی٢٠٠٠)،هەولێر هەولێرە سەری قەلآتە بنی بازێرە،(هەولێر)،ژ:٧.

- مەخموری،پیرداود(هاوینی٢٠٠٢)،شایی و سەمای هەولێرییانی،(هەولێر)،ژ:١٥.

- مەعروف ،پەرژین سادق(بەهاری٢٠٠٠)،نەخشەسازییە بنەڕەتیەکانی شاری هەولێر،(هەولێر)،ژ:٦.
- مەلا ساڵح،حەکیم(هاوینی٢٠٠٦)،پیاچوونەوەی وتارێکی سەرسام ،(هەولێر)،ژ:١٧.
- مەلا سەمەد،ئاکۆ(بەهاری٢٠٠١)،هەندێک لەو پرۆژە گرنگانەی کە لەساڵی١٩٥٩-١٩٦٢لەشاری هەولێر ئەنجام دراون،(هەولێر)،ژ:١٠.
- مەلا محەمەد،لانە(بەهاری٢٠٠١)،پارەی ئاسن (مسکوکات)ی هەولێر لە سەردەمی ئەیوبییدا،(هەولێر)،ژ:١٠.
- مەولود،محەمەد خدر(پایزی٢٠٠٢)،خوێندنەوەی کتێبی ژیاننامەی شەهابەی هەولێری،(هەولێر)،ژ:١٦.
- موفتی،عوسمان(بەهاری١٩٩٩)،ژیانی کۆمەڵایەتی قەڵای هەولێرلەسەدەی بیستەمدا،(هەولێر)،ژ:٢.
- موفتی،عوسمان(زستانی٢٠٠١)،حاجی عومەر ئەفەندی کوڕی مەلا گچکە،(هەولێر)،ژ:٩.
- موکریانی،کوردستان(زستانی٢٠٠١)،چۆنیەتی دامەزراندنی چاپخانەی کوردستان لە هەولێر،(هەولێر)،ژ:٩.
- نادر، دنیا عەبدولرەزاق (زستانی٢٠٠٠)،گواستنەوە لە شاری هەولێردا ،(هەولێر)،ژ:٥.
- ناوخۆش،سەلام(بەهاری٢٠٠٠)،میر محەمەدی ڕەواندزو هەرەسی میرنشینی سۆران،(هەولێر)،ژ:٦
- وەسانی،دڵشاد(پایزی٢٠٠٠)،ڕۆڵی فاکتەری کارگێڕی لە پەرەسەندنی شاری هەولێردا،(هەولێر)،ژ:٨ .
- وەرتی،خالید ئەحمەد(بەهاری١٩٩٩)،باڵەکایەتی لە پەراوێزی ڕاگواستندا،(هەولێر)،ژ:٢.
- هەریری،فەرەنسۆ(بەهاری١٩٩٩)، مانگی ئادارو ڕۆژانی خۆشی و ناخۆشی،(هەولێر)،ژ:٢.
- هەریری،فەرەنسۆ(بەهاری٢٠٠٠)، ئادارو هەولێر،(هەولێر)،ژ:٦.
- هەریری،فەرەنسۆ(بەهاری٢٠٠١)، هەولێری ئەمرۆ،(هەولێر)،ژ:١٠.

- هەریری،فەرەنسۆ(پایزی١٩٩٩)، بەرەو مۆمی دووەمی گۆڤاری هەولێر،(هەولێر)،ژ:٤.
- هەریری،فەرەنسۆ(پایزی٢٠٠٠)، ساڵی تازەی خوێندن،(هەولێر)،ژ:٨ .
- هەریری،فەرەنسۆ(زستانی١٩٩٨)،هەولێر بۆچی،(هەولێر)،ژ:١.
- هەریری،فەرەنسۆ(زستانی٢٠٠٠)، لەیەکەم ساڵیادی مامۆستای خوالێخۆشبوو(زوبێر بیلال ئیسماعیل)دا،(هەولێر)،ژ:٥.
- هەریری،فەرەنسۆ(زستانی٢٠٠١)، هەولێرو دانیشتوانی،(هەولێر)،ژ:٩.
- هەریری،فەرەنسۆ(هاوینی١٩٩٩)، لەپێناوی هەولێرێکی ئاوادانتروگەشەدارتر،(هەولێر)،ژ:٣.
- هەریری،فەرەنسۆ(هاوینی٢٠٠٠)، باهەموومان بۆشارەکەمان نموونەی ئەو دایکە بین،(هەولێر)،ژ:٧.
- هورمزی،عەباس(هاوینی٢٠٠٦)،حەیرانی دەشتی هەولێر،(هەولێر)،ژ:١٧.
- هورمزیاری،عەباس(پایزی٢٠٠١)،راپەرینی جوتیارانی دەشتی هەولێر١٩٥٣،(هەولێر)،ژ:١٢.
- هەولێر،ژ:١،(زستانی ١٩٩٨).
- هەولێر،ژ:٢،(بەهاری ١٩٩٩).
- هەولێر،ژ:٣،(هاوینی ١٩٩٩).
- هەولێر،ژ:٤،(پایزی ١٩٩٩).
- هەولێر،ژ:٥،(زستانی ٢٠٠٠).
- هەولێر،ژ:٦،(بەهاری٢٠٠٠).
- هەولێر،ژ:٧،(هاوینی٢٠٠٠).
- هەولێر،ژ:٨،(پایزی٢٠٠٠).
- هەولێر،ژ:٩،(زستانی ٢٠٠١).

- هەولێر،ژ:١٠،(بەهاری ٢٠٠١).
- هەولێر،ژ:١١،(هاوینی ٢٠٠١).
- هەولێر،ژ:١٢،(پایزی ٢٠٠١).
- هەولێر،ژ:١٣،(کۆتایی٢٠٠٠).
- هەولێر،ژ:١٤،(بەهاری٢٠٠٢).
- هەولێر،ژ:١٥،(هاوینی٢٠٠٢).
- هەولێر،ژ:١٦،(پایزی٢٠٠٢).
- هەولێر،ژ:١٧،(هاوینی٢٠٠٦).

چوارەم: نامەی زانکۆیی (بڵاونەکراوە)

- عەلی،ئوسامە جەمیل(٢٠٢٢)،مێژووی بزاڤی هونەری لە شاری هەولێر ١٩٨٠-٢٠٠٣،نامەی ماستەر،زانکۆی سەڵاحەدین،کۆلێژی ئاداب،هەولێر.

پێنجەم: دیمانە

- خدر،عەبدولسەتار (٢٠٢٦/٧/٢١)،هەولێر.

List of sources
First ,the book
A -In Kurdish

- Bekhali, Mawlud Qadir (1997), Erbilm Wadiwe u Wabistowe, Volume 2, Erbil, Ministry of Culture Printing House.
- Chicho, Tahsin (1985 ,(Erbil on the Centennial of the Establishment of Erbil Municipality 1885-1985 ,Baghdad , Ala Printing House.
- Hussein, Jalal Khadr ,(٢٠٠٢) Shahabay Erbil 1991-1939, Erbil, Naza Printing House.

- Ali, Osman (2010 ,(Some Studies about the Contemporary Kurdish Movement, Volume 1, Translated by :Kamran Jamal Babanzadeh, Sulaimani, Chawarchra Printing House.

- Qadir, Abbas Nader ,(٢٠٢٢) A Gulf of Information about the Plains of Erbil, Erbil.

- Qadir, Abbas Nader ,(٢٠١٩) Erbil Plain Farmers Uprising in 1953, Second Edition, Erbil, Salahaddin University Printing House.

- Mustafa, Aras Abdulrahman (2018), Demonstrations and Uprisings in South Kurdistan Against the Iraqi Monarchy 1920-1958, Volume 1, Sulaimani, Karo Printing House.

- Makhmouri, Ghafoor ,(٢٠٠١) Hairan, Erbil, Ministry of Education Printing House.

- Mantak, Yousef Ahmad ,(٢٠٢١) A slap in the face of Kurdish journalism 1959-2012, Volume 1, Erbil.

- Mazhar, Kamal (2001 ,(Some Pages of Kurdish People's History, Volume 2, Erbil, Ministry of Education Printing House.

- Mazhar, Kamal (1985 ,(Some Pages of Kurdish People's History, Volume 1, Baghdad, Al-Adib Al-Baghdadi Printing House.

- Hey, William Rappert ,(٢٠٢٤) Two Years in Kurdistan: The Experience of a British Political Officer ,١٩٢٠-١٩١٨ translated by Hawkar Abdullah, Erbil, FAM Printing House.

- Hamilton, A. M ,(٢٠١٣) .A Road to Kurdistan, translated by Ali Abdulrahman Askari, Erbil ,Mukriani Printing House.

b (In Arabic

- Al-Jawshly, Hadi Rashid (1985), Historical Erbil Heritage, Erbil, Public Trust for Culture and Youth.
- Rasul, Ismail Shukr ,(٢٠٠٥) Erbil Historical Study in Intellectual and Political Periods 1939-1958 ,Sulaimani, Binayi Printing House.
- Rambo, Lucian (1998), The Kurds and the Truth ,translated by Aziz Abdul Ahad Nabati, Erbil, Al-Thaqafa Printing House.
- Wilson, Al-Sir Arnold (1971), The Iraqi Revolution ,translated by Jaafar al-Khayat, Lebanon, Dar al-Kitab Publishing House.

Second ,the Encyclopedia

- Chawshly, Hadi Rashid ,(٢٠٠٩) Erbil in the view of Hadi Chawshly, Erbil Encyclopedia, Volume 6 ,Lebanon, Green Gallery Printing House .
- Hassan, Mawloud Ibrahim (2009), Lauk, Erbil Encyclopedia, Volume 9, Lebanon, Green Gallery Printing House
- Khadr, Jalal (2009 ,(Mushko 1908-1989, Erbil Encyclopedia, Volume 7, Lebanon, Green Gallery Printing House .
- Khaznadar, Jamal ,(٢٠٢٥) Encyclopedia of Kurdish Journalism 1898-2015, Volume 15, Erbil .
- Diyar (2009), The Art of Qurayt, Erbil Encyclopedia, Volume 7, Lebanon, Green Gallery Printing House .
- Rashid, Arsen Musa ,(٢٠٠٩) Celebration of the Prophet's Birthday, Erbil Encyclopedia, Volume 6 ,Lebanon, Green Gallery Printing House .
- Rasoul, Abdulrahman Ma'roof (2021), Encyclopedia of Erbil Writers, Volume 4, Erbil, Tehran Printing House.
- Abdullah, Hoshyar ,(٢٠٠٩) Erbil Encyclopedia, Volume 5, Lebanon, Green Gallery Printing House .

- Malay Rash, Aziz ,(٢٠٠٩) Erbil Plain Women's Clothes, Erbil Encyclopedia, Volume 9, Lebanon ,Green Gallery Printing House.

Third ,the magazine

- Aumari, Abdulrahman Mullah Saeed (Summer 2002), Family of Mufti and Mullah Fandi Erbil in History, (Erbil ,(No.
- Ahmad, Abdulkarim Hawta Abdullah (Autumn 2001), A Geographical Assessment of Motor Transportation in the Iraqi Kurdistan Region, (Erbil), No. 12 .
- Ahmad, Tavga Omar) Winter 1998), Tishk Bosar Chand Marqadeki Shari Erbil, (Erbil ,(No.
- Ashkenai , Qadir Mohammed (Autumn 2001), An Evaluation of Salahuddin Ayyubi's Book Armenian Niye Zarzari Warwandi Duini Erbil, (Erbil), No. 12 .
- Aspindarayi, Najat) Zistani 1998), Chand Derek La Mejwooy Mir Soran, (Erbil ,(No.
- Ismail, Jaber Pirdawd) Autumn 1999), The Destruction of Some Unfair Customs and Traditions in Erbil) ,Erbil ,(No.
- , the most famous singer of Erbil, (Erbil), No.
- Chakhmakhchi, Parzhin Sadiq (Summer 1999), The Social Factors Working in the Preparation of Basic Maps of Erbil, (Erbil), No ٣٠.
- Haji Rashid, Hawro Nuri, (Winter 2001), Some Comments on the History of Dzeyan, (Erbil), No.
- Haidari, Salih (Spring 1999), Kurdish Liberation Party 1945-1946, (Erbil ,(No.

- Haidari, Salih (Winter 1998), Memoir and Review of the History of the National and Revolutionary Movement in Kurdistan and Iraq, 1940-1953, (Erbil ,(No.
- Hairan, Ahmad (end of 2001), Hairan between concept and interpretation of text, (Erbil ,(No.
- Hairan, Ahmad (Summer 2001), Qaftek la Hairankani Bandbezhi Milli Mustafa Hassan Khaznayi, (Erbil ,(No.
- Hussein, Saadi Osman (June 2005), Uprisings of South Kurdistan 1914-1945, (University), No.
- Khaki , Leila Aziz (Winter 2001), Boshari Arbailoy Erbil Man (Erbil ,(No.
- Khadr, Jalal (Autumn 2000), Sheikh Fatahi Mufti Quran reciter and musician, (Erbil), No . . . .
- Khadr, Jalal (end of 2001), Ali Kor Maludkhoen and Maqamzan 1865-1938, (Erbil ,(No.
- Khaznadar, Marf (Spring 2002), A House in Ta'jil and the Other in Saadouna, (Erbil ,(No.
- Khaznadar, Marf (Winter 2001), Erbil Jari Jaran and some memories, (Erbil ,(No.
- Khaznadar, Marf (Summer 2002), Our House and Erbil around World War II, (Erbil ,(No.
- Darabani, Fatih (end of 2001), Daraban and Madrasah Faqiyan, (Erbil ,(No.
- Darabani, Haji Fatih (Autumn 2002), Lauki Matran, (Erbil ,(No.
- Darabani, Haji Fatih (Summer 2006), Lauki Mirzagha, (Erbil ,(No.

- Darabani, Fatih (Spring 2002), Lauki Nazm Pasha, (Erbil), No.
- Dabagh, Faisal (Spring 2000), Mourning of the prominent scholar and lieutenant of the nobility of Erbil (Mullah Fandi) in the newspaper (Fati al-Iraq) of Mosul, (Erbil ,(No.
- Dashti, Karim (Spring 1999), Book of Chronology of Erbila, (Erbil (.
- Rostam, Akram Mawlod (Summer 2006), Erbil Brigade Elders Council, (Erbil ,(No.
- Rostam, Akram Mawlod (Summer 2006), Khanawaday Erbil, (Erbil ,(No.
- Rostam, Nabaz (Autumn 2000), Reading Books) ,Erbil ,(No.
- Zangana, Abdullah (Autumn 1999), What must have been the reason for not publishing Zari Kurdmanji, Erbil ,No.
- Zangana, Abdullah (Summer 2001), Aba Hawleri and Kurdish Youth Association, (Erbil ,(No.
- Salih, Nazira Hawez (late 2001), poet and genealogist Nasih Haidari 1898-1986, (Erbil ,(No.
- Saman, Faraidoon (Autumn 2002), Interview with Erbil Maqamnashi Jalal Khadr, (Erbil ,(No.
- Sadiq, Fuad (Autumn 1999), Chronology of Erbil) The Oldest Manuscript on the Spread of Christianity in Kurdistan), (Erbil ,(No.
- 's Yesterday is the Original Yesterday, (Erbil), No.
- Sarsam, Abdulkhaliq (Winter 2001), Salahaddin Ayyubi is not an Armenian .
- Sarsam, Abdulkhaliq (end of 2001), collecting people in a science is evidence of weakness and unscientific, (Erbil), no.

- Salam, Ahmad (Autumn 2000), A flat road to Rawanduz, (Erbil), No.
- Sulaiman, Abbas (Autumn 2002), Nomadism and Shepherding in the Erbil Plain and the Karajs of Erbil, (Erbil ,(No.
- Smail, Osman Abdulrahman (Autumn 2002), Erbil and the 1920 Iraqi Revolution, (Erbil ,(No.
- Smail, Abbas Sulaiman (Spring 2001), Dzeyi and the theft area of the Erbil plain and some notes, (Erbil ,(No.
- Smail, Abbas Sulaiman (Spring 2002), The Roots of Kurdistan Jews and Their Customs and Traditions in Erbil Province, (Erbil ,(No. 14 .
- of Dibga Plain, (Erbil), No.
- Sanjawi, Jalal (Spring 2001), Ethnography of the Erbil Plain, (Erbil ,(No.
- Sanjawi, Jalal (Autumn 2000), Geography and Ethnography of the Karaj Plain, (Erbil), No . . . .
- , Awina Shamak Plain Cultural Center, (Erbil), No.
- Sanjawi, Jalal (Summer 1999), Geography of Erbil and its surroundings, (Erbil ,(No.
- Sharaza, Karim (Autumn 1999), Brave and Dzeyan Khdri Ahmad Pasha (1880-1986), (Erbil ,(No.
- Sharaza, Karim (Autumn 2002), On the Margins of the 1943-1945 Barzan Revolution, Mapping a Revolution in Koya and Bitwan) ,Erbil ,(No.
- Sharaza, Karim (Summer 1999), Great and famous Kurdish scholar Malafandi 1863-1942, (Erbil ,(No.

- Sharif, Tariq Ibrahim (Spring 1999), Birwari Camera, (Erbil ,(No.
- Sharif, Tariq Ibrahim (Autumn 1999), Birwari Camera, (Erbil), No.
- Sharif, Tariq Ibrahim (Autumn 2000), Birwari Camera, (Erbil), No.
- Sharif, Tariq Ibrahim (Winter 1998), Birwari Camera, (Erbil ,(No.
- Sharif, Tariq Ibrahim (Winter 2000), Birwari Camera, (Erbil ,(No.
- Sharif, Tariq Ibrahim (Summer 1999), Birwari Camera, (Erbil ,(No.
- Sharif, Tariq Ibrahim (Summer 2000), Birwari Camera, (Erbil ,(No.
- Sharifi, Ahmad (Winter 2001), Letter of Mullah Mustafa Barzani to the United Nations on 1/1/1966, (Erbil ,(No.
- Sharifi, Ahmad (late 2001), Barzani in the memoirs of Paul Anatolevich Sudoplatv, Erbil ,No.
- of the Islamic World, (Erbil), No.
- Abdullah, Hoshyar (Autumn 2001), Some Notes on Mr. Hiwa's Explanation about the Galali Tribe, (Erbil ,(No.
- Abdullah, Hoshyar (end of 2001), Jews of the Dzeyati plain area of Erbil, (Erbil), No. 13.
- Abdullah, Hoshyar (Summer 2002), Research on the Geographical and Historical Names of Erbil Villages, (Erbil), No .:
- Abdullah, Parshang Jalal (Spring 2000 ,(Customs and Traditions of Burial in both Erbil and Ankawa, (Erbil ,(No.
- Abdullah, Shahla Burhan (Autumn 2002), Karezi Awi Mir, (Erbil ,(No.
- Abdullah, Hoshyar, (Autumn 2001), some comments on Mr. Hiwa's explanation about the Galali tribe, (Erbil ,(No.

- Abdulaziz, Sozan Muafaq (Winter 2000 ,(Determination of Shaqlawa District and Definition, (Erbil ,(No.

- Aziz, Abdulwahid (Spring 2000), Social Life Before Civilization in Erbil, (Erbil ,(No.

- Aziz, Gulala Dilawar (Spring 2001), Erbilkey Derinm, (Erbil (, No.

- Ali, Ararat Ahmad (Summer 2006), Araban Street, (Erbil ,(No.

- Omar, Mohammed Abdullah (Winter 2001 ,(Requirements of Erbil Province for Wheat until 2005, (Erbil ,(No.

- , No.

- Karaji, Idris (Winter 1998), Hairani Dashti Erbil, (Erbil ,(No.
- Kaka Sur, Mohammed Abdullah (Autumn 2001 ,(Let's Look at History Scientifically, (Erbil ,(No.
- Kakashin, Shit Mustafa Kakhder (Summer 1999 ,(Necessary Correction, (Erbil ,(No.
- Karim, Halaw Hussein (Autumn 2002), Food Industries and Geographical Distribution of These Industries in Erbil Province) ,Erbil), No. 16 .
- Kamal, Shler Sayed (Winter 2000), My Memories with the First Women's Basketball Team in Erbil, (Erbil ,(No.
- Kurda, Mohammed Saeed (Autumn 2000), Old Tea Houses of Erbil, (Erbil), No.
- , No.
- Gardasori, Jamal (Autumn 2002), Golmek la Khazeney Hairan Bez w Lauk Bezhaji Qadir Faqeyani w Saeed Badawayi, (Erbil), No .:

- Gardasori, Jamal (Winter 2001), Hairanbezhi Shorsh u Maqawamat Hassan Hairan (Erbil ,(No.
- Galali, Hiwa (Winter 2001), Rownanyak, (Erbil (, No.
- Mohammed, Ako Burhan (Summer 2006 ,(Personality of Salahaddin Ayyubi and some comments on critics, (Erbil), No .:
- Mohammed, Tara (Autumn 2000), Bibliography of Erbil Magazine, (Erbil), No . . . .

- Mohammed, Ramziya Sabir (Summer 1999), Life and Story of Huzni Mukriani, (Erbil ,(No.
- Mohammed, Lana Mullah (Spring 2001), Iron Coins of Erbil in the Ayyubid Period, (Erbil), No.
- Mohammed, Mohsin (Autumn 2001), History of Erbil Theatre, (Erbil (.
- Makhmouri, Pirdawd (Spring 1999), Erbil Khan and Hasar, (Erbil ,(No.
- Makhmouri, Pirdawd (Winter 1998), Hashas Shaw Guard, a forgotten profession, (Erbil ,(No.
- the conference and assembly of hairanbezhi) ,Erbil), No.
- and the bottom of the city, (Erbil), No.
- Makhmuri, Pirdawd (Summer 2002), Shay u Samay Hawleriani, (Erbil ,(No.
- , Basic Mapping of Erbil, (Erbil), No.
- Mullah Salih, Hakim (Summer 2006), Review of a Surprising Article, (Erbil), No.
- Mullah Samad, Ako (Spring 2001), Some of the important projects carried out in Erbil in 1959-1962, (Erbil ,(No.
- Mullah Mohammed, Lana (Spring 2001), Iron Coins of Erbil in the Ayyubid Period, (Erbil ,(No.
- Mawlod, Mohammed Khadr (Autumn 2002), Reading the biography of Shahaba Erbil, (Erbil ,(No.
- Mufti, Osman (Spring 1999), Social Life of Erbil Castle in the Twentieth Century, (Erbil ,(No.
- Mufti, Osman (Winter 2001), Haji Omar Effendi son of Mullah Gchka, (Erbil ,(No.
- Mukriani, Kurdistan (Winter 2001), How to Establish Kurdistan Printing House in Erbil, (Erbil ,(No.
- Nader, Dunya Abdulrazzaq (Winter 2000 ,(Transportation in Erbil, Erbil , No.
- Nawkhosh, Salam (Spring 2000), Mir Mohammed Rawandz and the collapse of the Soran Empire, (Erbil), No
- Wasani, Dilshad (Autumn 2000), Role of Administrative Factors in the Development of Erbil, (Erbil), No . . . .
- Warti, Khalid Ahmad (Spring 1999), Balakaity in the margins of deportation, (Erbil ,(No.

- Hariri, Franco (Spring 1999), March and the days of joy and sorrow, (Erbil ,(No.
- , No.
- Hariri, Francois (Spring 2001), Erbil Today) ,Erbil ,(No.
- , Towards the Second Candle of Erbil Magazine, (Erbil), No.
- Hariri, Francois (Autumn 2000), New Year of Studies, (Erbil), No . . . .
- Hariri, Franco (Winter 1998), Erbil Bochi) ,Erbil ,(No.
- Hariri, Franco (Winter 2000), on the first anniversary of the late teacher (Zuber Bilal Ismail), (Erbil ,(No.
- and its population, (Erbil), No.
- Hariri, Francois (Summer 1999), For a more prosperous and developed Erbil, (Erbil), No.
- 's all be an example of this mother for our city, (Erbil), No.
- Hormozi, Abbas (Summer 2006), Hairani Dashti Erbil, (Erbil ,(No.
- Hormzyari, Abbas (Autumn 2001), Erbil Plain Farmers Uprising 1953, (Erbil), No.
- Erbil ,No. 1, (Winter 1998.(
- Erbil ,No. 2, (Spring 1999.(
- Erbil ,No. 3, (Summer 1999.(
- Erbil ,No. 4, (Autumn 1999.(
- Erbil ,No. 5, (Winter 2000.(
- Erbil ,No. 6, (Spring 2000.(
- Erbil ,No. 7, (Summer 2000.(
- Erbil ,No. 8, (Autumn 2000.(
- Erbil ,No. 9, (Winter 2001.(
- Erbil ,No. 10, (Spring 2001.(
- Erbil ,No. 11, (Summer 2001.(
- Erbil ,No. 12, (Autumn 2001.(
- Erbil ,No. 13, (end of 2000.(
- Erbil ,No. 14, (Spring 2002.(
- Erbil ,No. 15, (Summer 2002.(
- Erbil ,No. 16, (Autumn 2002.(
- Erbil ,No. 17, (Summer 2006.(

Fourth :University letter (unpublished(

- Ali, Osama Jamil ,(٢٠٢٢) History of Art Movement in Erbil 1980-2003, Master's Thesis, Salahaddin University, College of Arts, Erbil.

Fifth :Interview

- Khadr, Abdulsattar ,(٢٠٢٦/٧/٢١) Erbil.